

Тарас Вихованець (Нетішин)

*Є тут і храми: у різні часи будували їх люди.
Симон Пекалід*

ОСТРОЗЬКІ ХРАМИ XVI – СЕРЕДИНИ XVII СТ.

Рід князів Острозьких від початків був відомий своєю побожністю, що спричинилося до заснування та підтримки його представниками багатьох церков та монастирів, і не лише на Острожчині¹. Особливу роль у виявленні їх релігійних переконань, безперечно, відігравав домонахальний град, у якому протягом XV – першої половини XVII ст. з’явилася низка храмів різних віросповідань. Вочевидь, апогеєм релігійного розвитку міста й водночас періодом відносної визнанневої толерантності стала доба К.-В. Острозького – в період його князювання в Острозі існували православні церкви та монастирі, католицький храм, татарська мечеть, протестантські громади та єврейські синагоги.

Не можна сказати, що вивчення релігійного середовища Острога окресленого періоду є проблемою абсолютно новаторською: ті чи інші її аспекти так чи інакше починають з’ясуватися в історіографії ще від першої половини XIX ст. Щоправда, про аж надто значну спеціальну історіографію з кожного наведеного вище напрямку релігійного визнання говорити не доводиться. Вивченню питань, пов’язаних з історією острозьких сакральних будівель, приділяли увагу Я. Перлштейн [68], М. Максимович [57], О. Левицький [55], С. Кардашевич [101], М. Теодорович [78], В. Лушкевич [108], Л. Рафальський [71], Вл. Кнапінський [103], І. Зілінтікевич [50], М. Грушевський [31], А. Коссовський [104], С. Кричинський [107], Й. Новицький [63], М. Габіт [26], М. Ко-

¹ Автор висловлює подяку д.і.н. П. Кулаковському, к.і.н. І. Тесленку, кс. В.-Й. Коваліву, бібліографу В. Татаркіну, канд. мист. Я. Бондарчук, к.і.н. І. Мицьку, М. Маньку, М. Якубовичу, працівникам відділу фондів Державного історико-культурного заповідника м. Острога, працівникам Державного архіву Рівненської області та інших закладів за надані свого часу дослідження та матеріали, консультації, сприяння під час опрацювання тих чи інших джерельних матеріалів.

вальський [46, 47, 48, 49], О. Годованюк [28, 29, 30], П. Ричков [74, 75, 76, 77], Я. Бондарчук [9, 10, 11, 12], В. Александрович [1], І. Мицько [61], В. Вечерський [13], Т. Трайдос [119], Є. Пашенда [111], В. Атаманенко [5; 6], кс. В. Й. Ковалів [105], Р. Шпізель [87, 88, 89], М. Манько [58], Т. Шевченко [86] та ін., а також автор цих рядків. Деякі відомості подають такі узагальнюючі праці, як “Словник географічний Польського королівства...” [115], “Енциклопедія науки про єзуїтів...” [100], “The Jewish Encyclopedia” [110], “Электронная Еврейская энциклопедия” [65], “Острозька академія XVI – XVII ст.: енциклопедичне видання” (автори гасел з якого згадуються вище).

Джерельна база з порушеної проблеми назагал хоча й чисельна та репрезентативна, проте не є цілком достатньою. Деякі аспекти, як от: історія протестантських чи мусульманської культових споруд відомі в досить загальних рисах. Зрештою, навіть минавшина православних, католицьких чи єврейських храмів у низці нюансів потребує подальших джерельних пошуків.

Важливе місце при з'ясуванні історії острозьких храмів XVI – першої половини XVII ст. посідають комплексні описово-статистичні джерела з історії міста та волості, які на сьогодні значною мірою введені до наукового обігу, хоча деякі їх фрагменти продовжують перебувати в рукописному вигляді [7; 64; 56; 70; 72; 79; 109; 120]; фундаментальне видання “Архив Юго-Западной России” [2; 3; 4]. Непересічне значення для з'ясування історії окремих споруд мають “Підтвердження від короля Стефана Баторія фундації київського воеводи, маршалка Волинської землі князя Костянтина Острозького шпиталеві в Острозі” [69], заповіт княжни Гальшки Острозької [93; 42], “Постанова на острозьку академію” [112], лист “До бакалаврів руських острозьких” [41], низка неопублікованих документів, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві [84; 85], фондах Державного історико-культурного заповідника м. Острога тощо. Особливе місце у вивченні окресленого питання відводиться нарративним джерелам – “Острозькому літописцю” [8], твору Симона Пекаліда “Про Острозьку війну під П'яткою проти низових” [67] та документально-нарративному – “Акти (хроніка) острозького парафіяльного костельу” [95; 92; 48]. Осібну групу джерел становлять картографічні матеріали [22; 33; 34; 62]. Загальна бідність джерельної бази зумовлена частими пожежами, несприятливими історичними ситуаціями, під час яких гинули міські архіви. Справа

ускладнюється ще й тому, що, на відміну від деяких інших українських міст, в Острозі низка храмів не збереглася. Майже не проводилися й систематичні цілеспрямовані археологічні дослідження.

З огляду на недостатнє вивчення поставленої проблеми вважаємо, що для подальшого комплексного дослідження особливостей розвитку сакральної архітектури й релігійного середовища Волинських міст у XVI – середині XVII ст. а також пов’язаних із цим питань освіти та суспільної опіки її всебічна розробка є важливою та необхідною. Саме це є завданням та метою нашої статті. Об’єктом дослідження стала історія сакральної архітектури Острога й здебільшого пов’язаних із функціонуванням храмів шкіл та шпиталів, а предметом – аналіз становлення та розвитку острозьких храмів та згаданих інституцій упродовж окресленого періоду. Хронологічні межі роботи загаломкладаються у XVI – середину XVII ст., хоча для з’ясування деталей ми подекуди відступатимемо від цих рамок.

* * *

Заснування тих чи інших храмів здебільшого залежало, звісно, від релігійних переконань власників Острога. Православні церкви та монастирі з’являлись у місті включно по період князювання К.-В. Острозького. На цей час припадає й поява в Острозі парафіяльного костюлу, татарської мечеті, раніших єврейських синагог, ймовірно, протестантських приміщень. Наступна доба – католицьких власників – позначилася заснуванням єзуїтських костюлу й колегіуму та колегіуму нобіліуму, а також закриттям чи унізацією православних церков, певно – ліквідацією мечеті; мало відомо про долю протестантських громад.

Одним із перших статистичних джерел, котре повідомляє нам про Острозькі храми, є “Акт введення у володіння Острозькою волостю Беати та Гальшки Острозьких” від 1542 р. Складений на початку року, документ зафіксував низку церковних сіл, на основі чого ми можемо зробити висновок про існування в місті тих чи інших храмів. Джерело згадує *“монастир Чесного Хреста з тим же селом”, “монастир святої П’ятниці з тим же селом”, “село Городниця попа Іванівського”, “монастир Дерманський з тим же селом”, “село святого Миколи”, “село святого Гліба (і) Бориса”, “село церковне святої Пречистої”, “село Лючин, в котрому половина плебана острозького, а друга половина – Гринева П’ятницького”* [64, 19]. Цей же документ пізніше називає Богоявленську *“церкву замкову”* [64, 21]. Не зовсім зрозуміла ситуація з

“монастирем святої П’ятниці” – село з такою назвою в околицях невідоме; можливо, воно, як гадає І. Тесленко, увіллялося до міста [79, прим. 61], хоча і про сам монастир авторові поки що більше нічого не відомо.

“Під Іванівський”, на думку В. Атаманенка, міг бути священиком у якому-небудь населеному пункті в Іванській волості [5, 7]. Можливо, але ж такий самий священик згадується в Острозі на Загородді й у 1603 р. [64, 77], і в 1621 р. [64, 298]. Виходить, що йдеться про священиків однієї й тієї ж церкви, а тому ймовірно, що вони на 1621 р. мали в Острозі помешкання вже майже 80 років! Певно, якась церква якогось Іоанна (євангелиста, Христителя?) в Острозі таки існувала, парадоксально лише, що про неї ми поки що більше нічого не знаємо, як і неможливо точно встановити локалізацію села Городниці (може, воно було знищене татарами й не відновилося?). Думається, що цей храм міг з’явитися в місті за Івана Васильовича Острозького у XV ст., який, можливо, волів, аби його було названо на честь котрогось зі святих патронів князя. Церковка могла бути невеликою, тому якої-небудь особливо помітної ролі в релігійному житті могла й не відігравати, або ж відповідні джерела просто не дійшли до нашого часу. Хоча з певністю говорити про існування такого храму в Острозі все ж не маємо змоги. Як і стосовно згаданого у 1603 р. якогось “*попа богуславінського*” [64, 77] та його невідомого нам поки що церковного приходу.

Відтак бачимо, що в Острозі на той час вже існували кафедральна Богоявленська, а також Миколаївська, Пречистенська, Глібобориська та Параскево-П’ятницька церкви, католицький костьол та монастир Чесного Хреста. На думку В. Атаманенка: “*Зважаючи на нетривале – біля 9 років – володіння нею (Острозькою волостю. – Т.В.) Іллі Острозького, можна вважати, що зафіксовані тут церковні мастки є наданнями його предків*” [5, 7]. Таким чином, вже на 1542 р. в місті існували 5 (6, якщо врахувати й Іоаннівську церкву) з 8 (9, якщо врахувати й Іоаннівську церкву) відомих православних церков та 1 (2, якщо врахувати П’ятницький монастир) з 2 (3, якщо врахувати П’ятницький монастир) православних монастирів, а також католицький костьол.

Вочевидь, у другій половині XVI ст. (певно, в період після того, як К.-В. Острозький зосередив у 1574 р. [81, 14; 102, 176] в своїх руках все місто й до 1591 р.), мабуть, у зв’язку із заснуванням/розбудовою т. зв. Нового міста на теренах останнього з’являються ще два храми – Воскресенський та Онуфріївський. Нарешті, напри-

кінці 70-х – на початку 80-х рр. XVI ст. водночас із закладенням у місті академії та шпиталю (монастиря) в Острозі зводиться православний Святотроїцький храм.

У 1603 р. відбувся поділ маєтків Острозьких між Янушем та Олександром Костянтиновичами. За умовами цієї угоди острозькі храми повинні були перебувати у спільному підпорядкуванні обох співвласників [56, арк. 14 зв.]. Ситуація після смерті К.-В. Острозького у 1608 р. аж до смерті Я. К. Острозького в 1620 р. – у період, коли містом володіли останній спільно з Янушем та Костянтином Олександровичами, характеризувалася певною консервативністю: наскільки нам відомо, в Острозі не було ані зведено, ані знесено жодного храму. Останнє можна пояснити певним дипломатичним налаштуванням краківського каштеляна стосовно православної шляхти у краї [54, 324-332]. При цьому, як гадає Т. Шевченко, не виключено, що Януш Острозький перед смертю мав намір фундувати єзуїтам в Острозі колегію [86, 130].

Це було коротке затишшя перед бурею. Після поділу 1621 р. частину міста успадкувала Анна-Алоїза Ходкевич (Острозька) [25, 73-75], інша, ординацька, в тому ж таки році після смерті першого ордината Франциска на Острозі Заславського відійшла Владиславу Домініку на Острозі Заславському і протривала в його руках до 1656 р. [90, 310] Перебуваючи, вочевидь, під сильним впливом придворних єзуїтів, Анна-Алоїза протегує існуючим католицьким інституціям та закладає нові, натомість поступово усуваючи православні. “Острозький літописець” відногував, що княгиня “розмаїтими способами примушувала до унії, ласкою і под утраченням ласки, і не могла до того привести. І поотбирала маєтності церковній і ґрунти і ні при чом церкви пооставалися. І тривали так священники кілька літ...” [8, 137]. Після т. зв. “Острозької трагедії” Анна-Алоїза “церкви позапечатовала, но не всі, тільки три: замкова боґоявленіє, на новом місті дві – воскресеніє Христово, святого Анофрія, бо не увесь її Остроґ, тільки половина, а половина князя Домініка...” [8, 138-139]. “Того же [1636. – Т.В.] року ув Острозі ув усені унія наступила. Князь Домінік всі церкви отдад под унію, п[р]оча польському єпископу луцькому. Тільки три священника не прийняли унії: отець Іоанн Бережанський замкової церкви, отець Марко – воскресний, отець Кирил – онофрійський, і уступили з міста ніщим, а інші – всі” [8, 139]. Цей же наратив відзначив, що острозькі міщани покладали були надію на отця Стефана, настоятеля Пречистенського храму, але він прийняв унію

також. Яка подальша доля цих храмів до середини XVII ст. – поки що невідомо.

Поряд із церквами чи костьолами в Острозі діяли й такі, переважно пов'язані/залежні від них заклади, як школи: слов'яно-греко-латинська академія, латинська школа при парафіяльному костьолі, ешибот при Великій синагозі Маршуе, а також заклади опіки – шпиталі: православний при Святотроїцькій церкві, католицькі та єврейські шпиталі. Після смерті Костянтина-Василя в розвитку православної академії намічається поступовий спад – її поволі витісняє прикостьольна школа; руйнується фінансова опора православного шпиталю, натомість надаються фундації “польському шпиталю” та єзуїтському шпиталю св. Франциска Ксаверія; врешті-решт православний шпиталь закривається взагалі, а натомість засновується колегіум нобіліум. У 1636 р. припиняє функціонувати православна академія. Перипетії зі зміною власників, як видається, мало впливали хіба на єврейські громади розділеного на початку XVII ст. міста, та, за браком джерел, невідомо, як відбилися на мусульманському й протестантському соціумах Острога. В релігійному середовищі міста впродовж аналізованого періоду відбувалося поступове переважання шальок терезів від православ'я до католико-уніатства; осібним контингентом при цьому залишалась єврейська громада міста.

Православні храми

Богоявленська соборна церква. Храм знаходиться на подвір'ї замку князів Острозьких в Острозі. Згідно з версією І. Стебельського, висловленою у XVIII ст. та підтриманою згодом низкою дослідників, мурований Богоявленський храм збудовано В. Ф. Острозьким [74, 75-76], котрий, за Л. Войтовичем, жив у першій половині XV ст. [24, 363]. Своєю чергою, польський мистецтвознавець В. Луцкевич у другій половині XIX ст. запропонував думку, що *мурована* Богоявленська церква була зведена у 1521 р. і, на його переконання, свідчила про намір К. І. Острозького перебудувати весь замок, а збудована в XV ст. В. Ф. Острозьким церква була не мурованою, а *дерев'яною* [108, 67-92; порів. 63, 482-484; 83, 27]. В. Луцкевич, окрім іншого, подав у своїй праці детальні креслення та зарисовки храму, а також вербальний опис пам'ятки незадовго до її реконструкції у другій половині XIX ст.

Богоявленська церква до перебудови була п'ятикупною це-

гляною з використанням тесаного каменю. Центральна частина храму мала у плані форму квадрата. Завдяки чотирьом квадратним у перетині опорним стовпам на діагоналях центрального квадрата, основний об’єм церкви мав вигляд рівнораменного хреста. Інші два стовпи були основою східної стіни, котрою центральна частина відділялася від апсид. Церква не мала нартексу, а вхід до храму здійснювався крізь західну та південну брами. За О. Годованюк, поряд із традиційними конструктивними та архітектурними особливостями, острозькому замковому храмові були притаманні якісно нові риси, що виникли внаслідок своєрідного переосмислення його будівничими принципів готичної архітектури [30, 44-48; 28, 82-83].

В акті поділу володінь Острозьких між його синами у 1603 р. на дитинці острозького замку згадується “*czerkiew murowana*” [64, 74]. Згодом, в інвентарі дворів та замочків Острожчини від 1621 р. говориться вже про муровану церкву та дзвіницю [64, 296].

Протягом тривалого часу, в тому числі й у період Острозької академії, Богоявленський храм був кафедральним собором Луцько-Острозької єпископії. За В. Луцкевичем, першим, хто титулувався єпископом луцько-острозьким, був Кирило (за тим же дослідником – помер 1529 р. [108, 78], за іншими даними – у 1526 р. [32, 32]). Луцько-Острозька єпископія мала свої землеволодіння [6, 57-68; 80, 46-56].

В 1542 р. у зв’язку із “*замковою церквою*” згадується невідомий нам на ім’я “*протопін*” [64, 21]. З кінця XVI ст. певний час священником при згаданій церкві був Даміан Наливайко (під час приїзду до Вільнюса у 1605 р. підписався як “*Дамян презвітер Богоявленський острозький*”) [61, 103]. При цьому, що цікаво, він, вочевидь, якимось чином поділяв (можливо, на певний час) священництво з, імовірно, своїм братом, оскільки з акту поділу володінь Острозьких між його синами в 1603 р. постає, що належні церкві сс. Карпилівку, Плоску, Юсківці та Загорці тримав “*пор*” Ігнат Наливайко [56, Арк. 26 а-26 а зв.].

У 20-30-х XVI ст. як священник Богоявленської церкви згадується Іван Бережанський (Підвисоцький) (? – пом. 1642 р. у Києво-Печерській лаврі) [61, 83]. Мав помешкання в Острозі на Загородді – тут згадується “*ociec Berezanski*” [64, 298]. В листі, відправленому до Вільнюса 11 лютого 1624 р., він підписався як “*Іоан Подвисоцький презвітер богоявленський острозький*” [61, 83]; у 1636 р., за “Острозьким літописцем”, унаслідок т. зв. “Острозької трагедії” та

запечатання, поряд з іншими, Богоявленської церкви, серед трьох міських священиків, котрі не прийняли унії й *“уступили з міста ніцим”*, згадується *“отець Іоанн Бережанський замкової церкви”* [8, 137-139]. Можливо, про того ж самого священика йдеться у справі про побрання з Богоявленської церкви певних документів – джерело від 18 вересня 1619 р., яке розповідає про події починаючи від 10 серпня, серед інших осіб називає отця Іоана [53, 59].

Церква була родинною усипальницею князів Острозьких. Крім того, на 1619 р., як повідомляє щойно згадана справа, в ній знаходилися *“на горі в замкненоу библиотика, собряды и спряты церковные, также скрыни з розными привилеями, листами граничними и иншыми справами поважnymi, князьтву и ключу Острозскому и иншым маєтностямъ до справ правных належачьми, есче по смерти того ж княжати его млсти пна воеводи киевского там зложоньхъ и до делу княжати его мл пану краковскому належачьх...”* [53, 59] – відтак мурована замкова церква якийсь час виконувала також роль родинного архіву та бібліотеки.

За поширеною версією, в середині XVII ст. зазнала значних ушкоджень (згоріла [46, 129]), хоча, на думку М. Габіта, храм зруйнувався від часу [26, 3]. В ревізії частини Острозького замку від 1654 р. говориться: *“...церква велика мурована, з одного боку двері залізні, а з іншого боку немає, і вся порожня. Напроти дзвіниця з дерева і дзвін на ній великий...”* [64, 363; 47, 35; 73, 139]. Ревізія частини замку та Острога від 1690 р. повідомляє: *“посеред замку церква старосвітської архітектури, але гарна, мурована... порожня”* [72, 144]. В цьому ж джерелі говориться, що багато храмового склепіння впало, бо не було даху, і що будівля потребує негайного ремонту, *“аби вся чого доброго не впала”* [Там само].

Богоявленський храм стояв пустою до другої половини XIX ст. Збереглася низка світлин собору цього періоду [38; 39; 40]. Протягом 1886-1891 рр., за винятком північної стіни, він був розібраний та, згідно з проектом архітектора В. Токарева, відбудований, щоправда, з порушенням попередніх конструктивних і стильових особливостей [74, 81-82; 30, 48]. Зведений у псевдовізантійському стилі храм освячено 13 жовтня 1891 р. [32, 566]. У 1963 р. Богоявленська церква була передана Острозькому краєзнавчому музею, а в 1989 р. храм повернуто громаді віруючих [9, 159]. Пам'ятка архітектури [66, 319].

Воскресенська церква. Знаходилася на Новому місті в Острозі [101, 155]. Заснована, ймовірно, у другій половині XVI ст. У 1591 р.

згадується священник цієї церкви Григорій [2, 320]. У ревізії володінь О. Острозького перед їх поділом між його дочками від 1620 р. на Застав’ї (те ж, що й Нове Місто) в Острозі називаються церква “*Woskresienia*” та “*pop woskresienski*” [64, 197-198]. Під час подій 1636 р., відомих як “Острозька трагедія”, за повідомленням “Острозького літописця”, “*їшли священници всі со крести от замкової церкви до храму воскресенія Христова на новое місто*” [8, 138]. Внаслідок цієї т. зв. “Острозької трагедії” А.-А. Ходкевич на належній їй частині міста три церкви “*позапечатовала*”, серед яких була й “*воскресеніє Христова*” [8, 138]. “Острозьким літописцем” серед трьох міських священників, котрі у 1636 р. не прийняли унії й “*уступили з міста ніцим*”, згадується також “*отець Марко – воскресний*” [8, 139]. На межі XIX – XX ст. дерев’яна Воскресенська церква через ветхість була розібрана. З її придатного матеріалу в 1901 р. збудовано приписну до неї кладовищну Миколаївську [35]. Сучасна мурована Воскресенська Новоміська церква збудована у т. зв. спархіяльному стилі на початку XX ст.

Глібобориська церква. Ймовірно, виникла у першій половині XVI ст. [78, 665] або й раніше, бо в “Акті введення у володіння Острозькою волостю Беати та Гальшки Острозьких 1542 р.” згадується село святого Гліба та Бориса [64, 19; порів. 79, 115]. Це ж село називає і “Підтвердження прав Беати Острозької на маєтки покійного чоловіка з вписанням акту їх поділу в 1542 р. між нею та її дочкою Гальшкою” [64, 36]. На 1603 – рік розподілу маєтностей між синами К.-В. Острозького Янушем та Олександром – іменується глібобориський священник Сава, котрий мешкав на Загородді в Острозі [64, 77, 91; 61, 109]. Своєю чергою, в інвентарі ординацької частини Острозької волості від 1621 р. в Острозі на Загородді значиться “*ociес Hliboboryski*” [64, 298]. Згідно з інвентарем ординацької частини Острога від 1708 р., Глібобориська церква знаходилася у пригородку: після опису парафіяльного костьола та деяких дворів повідомляється: “*Грунт і місце, на котрому колись церква закладення СС. Гліба і Бориса бувала, і належний до тієї церкви цвинтар, зараз тільки порожне, голе стоїть урочище*” [109, 196]. Зовнішній вигляд та доля храму – невідомі.

Миколаївська церква. Миколаївська церква вважається в історіографії однією з найдавніших острозьких церков. Перші відомості про неї пов’язуються з наданням князя Данила та його дружини Василиси Острозьких “*певныхъ грунтов, названныхъ Чепель, церкви*

св. *Никола Острозскаго и Священникамъ, при ней застающимъ*” [68, 140; 10, 174; 3, 307]. Можливо, надання згаданих ґрунтів йшло вкупі із заснуванням самого храму, хоча й прямих указівок на це немає. Якщо це було саме так, то появу в Острозі Миколаївської церкви можна відносити до XIV ст.

У згаданому вище документі храм значиться як в “*въ парканежъ*” (очевидно, “*въ парканехъ*”) [68, 140], а це вказує на те, що вона знаходилася в межах пригородка. В “Акті введення у володіння Острозькою волостю Беати та Гальшки Острозьких 1542 р.” серед церковних сіл згадується “*siolo świętego Mikuły*” [64, 19]. У “Підтвердженні прав Беати Острозької на маєтки покійного чоловіка з вписанням акту їх поділу в 1542 р. між нею та її дочкою Гальшкою” іменується у частині Б. Костелецької “*село Плоская светого Николаы*” [64, 36], котре вже у 1571 р. належало Богоявленській замковій церкві [64, 43]. За Я. Перлштейном, 17 квітня 1592 р. К.-В. Острозьким для підданих Миколаївської церкви було надано підтвердження того, що вони не повинні платити податок на користь князя. Тоді ж зустрічаємо й ім’я священника цього храму – отець Сава [68, 140]; 10 липня 1597 р. у справі про наїзд гремязьких бояр К.-В. Острозького на церковні ґрунти згадується “*отецъ Данило, Пресбитер Никольский Острозский*” [68, 140].

Під час розподілу володінь Острозьких між Олександром та Янушем Костянтиновичами Острозькими у 1603 р. в Острозі на Загородді, що відійшло Янушеві, названий “*пор mikulensky*” [64, 77]. 15 серпня 1618 р. згадується священник “*Василий Никольский*” [61, 85], котрий у документі від 18 січня 1634 р. вже подається як померлий [4, 676; 61, 85]. В інвентарі ординацької частини Острозької волості від 1621 р. в Острозі на Загородді згадується “*dom oіca Nikolskiego*” [64, 297]. Згідно з Я. Перлштейном, 13 травня 1634 р. перед гродським урядом у Луцьку став “*отець Иван Василіевичъ Криловскій, Пресбиторъ церкви св. Отца Николаы Замковой Острожской*”, для вписання до книг згаданого вище надання на Миколаївську церкву подружжям Данила та Василиси Острозьких ґрунтів Чепель [68, 139-140]. Цей же автор відзначав, що О.-Я. Заславський різними дарчими записами підтвердив низку привілеїв, наданих колись храмові князями Острозькими, де серед іншого вказується право священників храму на вільний помол по суботах у замковому млині [68, 141].

У фрагменті праці С. Кардашевича, пропущеному при друці, говориться (за І. Мицьком), що обов’язки священника цієї церкви

виконував Дем’ян Наливайко [61, 103]. Той же С. Кардашевич зазначав, що в церкві знаходився в натуральну величину образ Федора Острозького ув облаченні православного ченця [101, 143]. Ця ікона у другій половині XIX ст., після того, як храм припинив функціонувати, потрапила до острозької Параскево-П’ятницької церкви [21, 333].

Під час пожежі в 1848 р. Миколаївська церква зазнала пошкодження, з огляду на що богослужіння в ній припинилося, а згодом у 1864 р. храм було розібрано [101, 143]. Зараз приблизно на місці Миколаївської церкви знаходиться однойменна каплиця Української православної церкви Київського патріархату [18, 27].

Монастир Чесного Хреста. Ймовірно, виник у першій половині XVI ст. або й раніше, бо в “Акті введення у володіння Острозькою волостю Беати та Гальшки Острозьких 1542 р.” згадується монастир Чесного Хреста з тим же селом [64, 19]. У “Підтвердженні прав Беати Острозької на маєтки покійного чоловіка з вписанням акту їх поділу в 1542 р. між нею та її дочкою Гальшкою” іменується “*село з манастырем Чесного креста*” [64, 34] (sic!). Ця ж обитель згадується й в акті розподілу володінь Острозьких між Янушем та Олександром Костянтиновичами від 1603 р., де говориться про “*Монастирок (“Manasterzecz”) село ченців Чесного Хреста*” [56, Арк. 9а, 26а.], а в “Первинному поборовому реєстрі Острозької волості 1604 р.” у “*Селі Чесного Хреста*” називається “*монастир*” та перелічуються імена семи підданих [64, 122].

28 липня 1605 р. у київській гродській книзі було вчинено запис, котрий гласив, що 24 липня урядовці ввели “*отця Василя* (йдеться про Василя Красовського (Чорнобривку)) *ігумена Святого Хреста острозького*” за вказівкою К.-В. Острозького у володіння Кирилівським монастирем у Києві [61, 97]. Ймовірно, згадані обителі Чесного Хреста і Святого Хреста – це один і той же монастир. В інвентарі ординацької частини Острозької волості від 1621 р. є згадка про те, що “*Czesny Krzest pod Ostrogiem czernice dzierzq*” [64, 308]. Вірогідно, монастир знаходився у місцевості Монастирок між Острогом та с. Розважем. Зовнішній вигляд споруди та її доля – невідомі.

Онуфрійська церква. Ймовірно, була заснована у другій половині XVI ст. У 1591 р. згадується священник “*Онофриевский*” [2, 320; 78, 665]. Знаходилася на Новому Місті. В акті поділу володінь К.-В. Острозького між його синами у 1603 р. на передмісті

Загородді, котре відходило Я. К. Острозькому, згадується піп онуфріївський [64, 77]. У ревізії володінь О. Острозького перед їх поділом між його дочками від 1620 р. на Застав'ї (те ж, що й Нове Місто) в Острозі називаються церква “*Ś(więtego) Onophreia*” та “*por ś(więtego) Onofreja*” [64, 199]. Внаслідок т. зв. “Острозької трагедії” 1636 р., як повідомляє “Острозький літописець”, А.-А. Ходкевич на належній їй частині міста три церкви “*позапечатовала*”, серед яких була й “*святого Анофрія*” [8, 138]. Це ж джерело повідомляє під 1619 р., що згадана княгиня “*церков у Острозі святого Ануфрія повелі розметати*” [8, 134], під чим, певно, потрібно розуміти якийсь погром храму, щоправда, мабуть, пізніше, адже Острог їй дістався щойно у 1621 р. “Острозький літописець” серед трьох міських священиків, котрі в 1636 р. не прийняли унії й “*уступили з міста ніцим*”, згадує також отця Кирила онуфріївського [8, 139]. За С. Кардашевичем, певний час священиком цієї церкви був Дем'ян Наливайко [101, 152, 157]. Зовнішній вигляд та доля храму – невідомі.

Параскево-П'ятницька церква. Розміщувалася на території, яка сьогодні знаходиться по вул. Князів Острозьких приблизно напроти стоматологічної поліклініки й частково вкрита забудовою [34]. Зберігся у двох примірниках план території церкви та належних їй будівель від 1840 р. [22, 75-79; 33] На низці світлин удалині проглядаються верхи Параскевського храму та його дзвіниці [49, іл. 4, 6; 11, 174: див. іл. 78, 79, 81]. Існує архітектурний опис пам'ятки від другої половини ХІХ ст. [37, арк. 1-2]

Параскево-П'ятницька церква, ймовірно, виникла в першій половині ХVІ ст. або й раніше, оскільки в “Акті введення у володіння Острозькою волостю Беати та Гальшки Острозьких 1542 р.” вже згадується Гринь П'ятницький, що тримав половину с. Лючина, в той час як іншу половину тримав невідомий на ім'я острозький ксьондз плебан [64, 19]. Цей же документ називає монастир святої П'ятниці з тим же селом, проте чи згадані об'єкти якимось чином пов'язані між собою – невідомо [64, 19].

На 1603 р., у якому відбувся розподіл маєтностей між синами К.-В. Острозького Янушем та Олександром, згадується “*por p'iatnicki*”, котрий мешкав в Острозі на Загородді [64, 77]. Цей же документ повідомляє, що п'ятницький піп мав в Острозі підданих та що він тримав частину згаданого с. Лючина [64, 78, 94]. “Первинний поборовий реєстр Острозької волості 1604 р.” у згаданому селі називає безіменного священика (“*por*”) та під заго-

ловком “*Popa Piatnickiego czast*” наводить імена п’яти підданих п’ятницького попа [64, 163-164]. В інвентарі ординацької частини Острозької волості від 1621 р. в Острозі на Загородді іменується “*ociec Piatnicki*” [64, 298]. Документи ж від 1605 р. та 1621 р. називають ім’я священника Параскево-П’ятницької церкви – Йосиф [61, 93]. У листопаді 1624 р. частину Лючина, яку тримав параскево-п’ятницький піп, отримав у посесію острозький ксьондз Миколай Олександр Рамульт [95, 215].

4 червня 1889 р. Параскево-П’ятницька церква та більшість її нерухомості згоріли [37, 2]. Ймовірно, храм планувалося відновити, проте чи це було зроблено хоча б частково – невідомо. Знаємо лише, що в 1890 р. навколо храмового цвинтаря було влаштовано загорожу, а на місці колишнього вівтаря уміщено хрест [36, арк. 66 зв.; 21, 334-335].

Пречистенська церква. Знаходилася в межах пригородка (т. зв. “окольного замку”). Це постає з того, що в окольному замку певний час знаходився двір єпископа Луцько-Острозької єпархії К. Терлецького, а в донесенні возного про скаргу останнього на Ж. Боровицького від 23 грудня 1591 р. повідомляється, що обійстя згаданої духовної особи було “*подле церькви Пречистое Светое*” [2, 203; 78, 664].

Ще в “Акті введення у володіння Острозькою волостю Беати та Гальшки Острозьких 1542 р.” згадується “*siolo czerkiewne swiatey Przeczystey*” [64, 19]. Це ж село зустрічається й у “Підтвердженні прав Беати Острозької на маєтки покійного чоловіка з вписанням акту їх поділу в 1542 р. між нею та її дочкою Гальшкою” [64, 36]. На 1571 р. в одному з джерел конкретизується назва цього села: “*Wioska Popowce popa Ś[więtej] Przeczystej*”, а також називаються імена 10 підданих [64, 43]. “[Ze] *Wsi Popa Przeczyskiego*...” – згадує податковий документ від 1583 р. [120, 81]. Марія Томилівна Боровицька у тестаменті від 6 серпня 1591 р. заповідала поховати себе в острозькій Пречистенській церкві [82, 84-88].

Про село Попівці Пречистенської церкви йдеться й у 1603 р. під час розподілу маєтностей між синами К.-В. Острозького – Янушем та Олександром [64, 99; 56, арк. 9 а, 26 а зв.]. Більше того, у цей час в Острозі серед священницьких підданих були навіть “*chłopi... popa przeczystego*” [64, 78, 92]. Про Попівці повідомляє первинний поборовий реєстр від 1604 р. [64, 115-116], а про Пречистенську церкву згадує справа щодо вбивства у 1609 р. в Острозі певного шляхтича [85, арк. 249 зв.].

Настоятелем церкви наприкінці XVI і, ймовірно, на початку XVII ст. був Андрій Мелешко, учасник Брестського антикатолицького собору 1596 р. – під його синодальним універсалом від 9 жовтня, серед інших, священник підписався як “*Андрей Пречиский, протопоп Острозский*” [2, 528; 61, 101]. Згодом настоятелем Пречистенської церкви став зять А. Мелешка – Стефан Герасимович Смотрицький. У 1607 р. він переписав для церкви “*Успения пречистое Брѣцы в замку острозском*” “Бесіди” І. Златоуста на послання ап. Іоанна [61, 112-113].

“Острозький літописець” у зв’язку з подіями 1636 р. в Острозі віднотував: “*Мищане міли надію на отца Стефана пречиского, хотіли при нім опертися, яко при мурі, же чоловік був побожного житія, безженний і научений по-латині, по-гречеськи. А он наперед всіх приял унію. Зараз кадук его напал, а вже старенський бул*” [8, 139]. Як складалася доля храму у 20-х XVII ст. – не ясно. Знаємо, що церковне село Попівці в 1621 р. тримав Дмитро Карлочі [64, 308; 61, 93], а 1629 р. у т. зв. “Екстрактах з виказів про подимне” зазначається, що згадане село знаходилося в посесії не названої на ім’я “*Церкви Острозького замку*” [7, 38] – можливо, тієї ж таки Пречистенської, про що достеменно невідомо.

Історіографія XIX ст. виводила початки Пречистенської церкви від нібито фундованої свого часу Федором Даниловичем Острозьким (за деякими відомостями – для католицького кляштору св. Домініка) церкви Матері Божої. При цьому стверджувалося, що названий храм (нібито – православний) на початку XVII ст. обернено на костьол. Православна сторона, з огляду на це, наприкінці XIX ст. намагалася заволодіти будівлею чи хоча б місцем католицького храму. Своєю чергою, католицька громадськість пробувала, використовуючи ті самі відомості, ствердити давність існування в Острозі католицького костьолу, а з іншого боку – якщо його будівля й була колись православною церквою, то довести, що перейшла вона до рук католиків легальним шляхом (див. нижче параграф *Парафіяльний костьол*). Польським ученим кс. Вл. Кнапінським існування в Острозі православного Пречистенського храму взагалі було взято під сумнів [103, 32]. Версії однієї й іншої сторони хибували тенденційністю та відсутністю під собою надійного документального джерельного підґрунтя.

Доля храму до другої половини XVII ст. – невідома. У другій половині XVII ст. (за Я. Перлштейном у 1681 р. [68, 141-143]), в Острозі на території колишнього пригородка поблизу замку

з’являється (чи продовжує існувати як відбудований? [12, 175]) дерев’яний Успенський храм, який функціонував майже до кінця XIX ст. і згорів під час пожежі 4 червня 1889 р. [23].

Святотроїцька церква. Ймовірно, зведена у 70-80-х рр. XVI ст. Входила до комплексу будівель православного шпиталю.

Створюючи академію, К.-В. Острозький одночасно, як постає з “Підтвердження від короля Стефана Баторія фундації київського воєводи, маршалка Волинської землі князя Костянтина Острозького шпиталеві в Острозі. 1585 р., лютий 25. Варшава”, наказує збудувати “*дім шпитальний а в нім церкву закладення Святої Трійці*”. Для фінансового забезпечення церкви та шпиталю князь надає “*замок, містечко Нове і село Сураж, село Турову, село Онишківці, село Ходаки, село Зіньки, село друге Зіньки, село Ізерне, двір і село Тетерівку*”. Церква, православний шпиталь й усі надані маєтки повинні були бути в завідуванні і триманні “*дозорці*” – “*чоловіка віри християнської вірного Східній Церкві*”, механізм обрання якого обумовлювався фундаційним документом [69, 114-119]. Знаходилась Святотроїцька церква приблизно при з’єднанні нинішніх пруту Незалежності з вул. Островського [71, №23, 669].

У 1591 р. згадується троїцький священик Никандро [2, 320], котрий, перебуваючи в тому ж сані, в 1618 р. називається як один із опікунів православного шпиталю [4, 676; 61, 104]. В ревізії володінь О. Острозького перед їх поділом між його дочками від 1620 р. на Застав’ї в Острозі іменується “*dom popa troieckie(go)*” [64, 197], можливо, того ж таки Никандри. Невідомий на ім’я “*ojciec Trojecki*” згадується у недатованому “Наданні на Острозьку академію” [112, 121].

Після смерті у 1620 р. Я. К. Острозького ситуація Святотроїцької церкви змінилася. Певно, передбачаючи в перспективі закріпити перебування в Острозі єзуїтів, після отримання у 1621 р. частини Острога та волості [98, 3-15], А.-А. Ходкевич в 1622 р. “*вимогла*” від А. Пузини оренду Суразької волості, зобов’язуючись виплачувати річно на згадану церкву та православний шпиталь по 2 000, а самому Пузині – 1 000 зл. [4, 675-677; 61, 66]. Як повідомляв Пузина, ще 15 серпня 1618 р. Сураж із волостю був переданий йому в аренду з відома пресвітера Святотроїцької церкви Никандри, священика Миколаївської церкви Василя та ректора академії й дозорці суразьких добр та шпиталю Сави Флячича [4, 676].

Анна-Алоїза виконувала свої зобов’язання до 1632 р. й лише стосовно Пузини, не передаючи жодних коштів на утримання

церкви та згаданого закладу опіки [4, 675-677]. З огляду на політику княгині, економічна опора Святотроїцької церкви та православного шпиталю фактично була зруйнована.

У 1624 р. згадана княгиня, чинячи фундацію острозькому парафіяльному костьолові, записала частину прибутків на Суражі та волості для римо-католицької прикостьольної школи [95, 220]. Перед 19 червня 1628 р. А.-А. Ходкевич заявила, що *“по уступенью Антонего [ад]министратора церкви монастиря albo рачей шпиталя острозкого до того ж шпиталя [ад]министратора Онуфрия попа (чернече ім'я Олександра) презентовала и подала”* [61, 104].

У 1640 р., засновуючи в Острозі для шляхетської волинської молоді конвікт – колегіум нобіліум, А.-А. Ходкевич передала йому прибутки, свого часу призначені на церкву та шпиталь. “Моральне” право зробити це вона отримала ще 20 грудня 1633 р., коли папа Урбан VIII звільнив княгиню від можливих проклять за привласнення маєтків “схизматицької церкви та шпиталю”. Як зазначає І. Мицько, у папському посланні справа представлялась так, ніби через безгосподарність українців маєтності занепали, а А.-А. Ходкевич повернула їх собі на законних підставах [61, 67].

Відомо, що для конвікту Анна-Алоїза виділила в місті окремий плац, імовірно або під православним шпиталем, або поблизу нього таким чином, що останній разом зі Святотроїцьким храмом увійшов до його площі [20, 87]. “Encyklopedia wiedzy o jezuitach...” стверджує, що ректор Острозького єзуїтського колегіуму К. Реслер у 1645 р. зруйнував муровану Святотроїцьку церкву, яка знаходилася на дитинці конвікту, будуючи натомість латинську каплицю [100, 482-483]. Своєю чергою, Л. Рафальський зазначав, що в роки його молодості, у 1 пол. ХІХ ст., колишня будівля кармелітанського костьолу (перед тим – комплекс католицького конвікту) – це була перебудована православна Святотроїцька церква, збудована К.-В. Острозьким [71]. Якщо вірити Л. Рафальському, то можна припустити, що розглядуваний храм не був буквально знищений, а лише значною мірою реконструйований у характерному в той час, притаманному католицьким сакральним будівлям, стилі. Будівля перестала існувати в ХІХ ст.

Шпиталь православний. Виник, вірогідно, у 1575-1576 рр. з ініціативи К.-В. Острозького разом із заснуванням академії, оскільки в одному з фіскальних документів за цей період в Острозі згадуються *“перед замкомъ почемши от шпитали домки уличные”* [70, 146]. 6000 кіп литовських грошей на академію та шпиталь в

Острозі записала у 1579 р. Гальшка Острозька [42, 110-111; 93, 73-80].

Створюючи академію, князь одночасно, як постає з “Підтвердження від короля Стефана Баторія фундації київського воєводи, маршалка Волинської землі князя Костянтина Острозького шпиталеві в Острозі. 1585 р., лютий 25. Варшава”, наказав збудувати “*дім шпитальний а в нім церкву закладення Святої Трійці (див. вище)*” для людей “*народу нашого християнського за волею і вподобанням Божим як тяжкими хворобами так і недостатком навіданих, котрі самі собі жодного порятунку ані допомоги вчинити не можуть*”. Фундаційний лист окреслював потейнциїні можливості та організаційну структуру шпиталю. Він призначався для тридцяти осіб людей “*добрих побожного життя*”, “*не чужих але з власних маєтків моїх [К.-В. Острозького. – Т.В.] батьківських і будь-яким чином набутих будь-якого стану, тільки вірних грецькій церкві*”. Для опікуваних передбачалися “*найкращі ліки відповідно до хвороби*”, а також щоденне харчування згідно з потребою. Персонал закладу мав складатися з “*лікаря, балвіра, цирульника*”, які повинні були бути “*досвідчені у ліках і не п'яниці*”. В закладі мав перебувати аптекар “*з достатньою аптекою зілляв для ліків*”, а для послугування хворим та двірської роботи у закладі повинні були бути чотири дорослі парубки, двоє хлоп'ят-підлітків, кухар, три, очевидно, молоді, та чотири старі жінки. За роботу передбачалася винагорода “*згідно з домовленістю*”.

Для економічного забезпечення функціонування шпиталю та Святотроїцької церкви князь надавав “*замок, містечко Нове і село Сураж, село Турову, село Онішківці, село Ходаки, село Зіньки, село друге Зіньки, село Ізерне, двір і село Тетерівку*”. Шпиталь, церква в ньому й усі надані маєтки повинні були бути в завідуванні і триманні “*дозорці*” – “*чоловіка віри християнської вірного Східній Церкві*”, механізм обрання якого обумовлювався фундаційним документом [69, 114-119]. Знаходився шпиталь приблизно при з'єднанні нинішніх пр-ту Незалежності з вул. Островського [71, № 23, 669]. В джерелах та літературі шпиталь іменується також монастирем.

У 1596 р. як “*строїтелі старші іменій шпиталю острозького*” згадуються Богдан Котович-Здітовський та Василь Малюшицький [61, 97]. У деяких документах 1607 та 1609 рр. як “*строїтель і владар того [острозького] шпиталю*” зустрічається Олександр Соколдський [61, 113].

Вочевидь, час розквіту шпиталю збігається з періодом Zenitu академії, а поступовий занепад назриває після смерті К.-В. Острозького у 1608 р. Згідно з актом поділу Острога від 1603 р., шпиталь та належні до нього добра повинні були перебувати під спільною опікою обох власників [56, Арк. 8а].

Ситуація православного шпиталю кардинально змінилася після смерті у 1620 р. краківського каштеляна Я. К. Острозького. Вище вже зазначалося про те, що певно, передбачаючи в перспективі закріпити перебування в Острозі єзуїтів, після отримання у 1621 р. частини Острога та волості, А.-А. Ходкевич поступово йде на знищення економічного підґрунтя функціонування Святотроїцької церкви, а це аналогічно стосувалося й православного шпиталю.

Про цей заклад опіки побіжно згадує під 1636 р. “Острозький літописець”. Автор наративу повідомляє, що того ж року восени в Острозі наступила унія [8, 139]. Певно, того ж 1636 р. чи раніше, православний шпиталь став уніатським, бо в Актах (хроніці) острозького парафіяльного костьолу є повідомлення, що “*Дня 14 квітня [1636] поховано під кофницею Ядвігу Янову Ковалеву з уніатського шпиталю, дано від гробу зл. 10*” [95, 246]. Вірогідно, йдеться саме про колишній православний заклад опіки. Жестом, який остаточно ліквідував шпиталь, стало заснування А.-А. Ходкевич у 1640 р. в Острозі колегіуму нобіліуму [20, 88].

Католицькі храми

Парафіяльний костьол. Поява в Острозі католицького костьола дотепер не має в історіографії однозначного пояснення. Особливого загострення проблема набула наприкінці ХІХ ст. у зв’язку з потребою відбудувати храм після пожежі 4 червня 1889 р. Проправославна сторона, опираючись на дослідження Я. Перлштейна [68, 142], М. Максимовича [57, 170] та ін., доводила, що первісно будівля була Пречистенським (Успенським) православним храмом, який у першій половині ХVІІ ст. було обернено на костьол. Своєю чергою, прокатолицькі опоненти, зокрема кс. Вл. Кнапінський, стверджували, що костьол до православного храму або не має жодного стосунку, або, якщо він і був колись Пречистенською церквою, то потрапив до рук католиків легальним чином [103].

Автор початкової частини синтетичного джерела з історії Острозького парафіяльного костьолу В. Вітковський пов’язував виникнення храму з добою Федора Острозького та зведенням останнім

у місті костьолю та кляштору для домініканів, що нібито відбулося у середині XV ст. [95, 1-7] Цю тезу беззастережно прийняв у своїй праці С. Кардашевич [101, 159-162]. Згаданий Вл. Кнапінський, широко аналізуючи лист Василя Федоровича Острозького, в якому йдеться про підтвердження фундації Ф. Острозького, один раз пропонує відсунути цю дату на сто років пізніше, іншим разом взагалі піддає сумніву істинність аналізованого ним документа [103, 14]. Своєю чергою, Т. Трайдос припускає, виходячи з того, що Ф. Острозький помер близько 1410 р., можливість заснування костьола на межі XIV і XV ст. [119, 114; 105, 13; порів. 115, 683].

Полишмо на разі питання часу заснування костьолю – для цього потрібні додаткові джерела – та перейдімо до інших, пов’язаних з історією цього храму, аспектів. *По-перше*, потрібно наголосити на тому, що принаймні з 1542 і до 1609 рр. в Острозі синхронно існували православна Пречистенська церква та католицький костюл (що заперечує тезу про його відновлення щойно у 80-х роках XVI ст.) [5, 7; 64, 19; 85, арк. 249 зв.]. Дата “1609” стосується згадки про названу церкву в актових джерелах, після чого конкретні відомості про неї та її священика зникають практично аж до 1636 р., про що ми вже згадували вище; ще пізніші відомості про Успенську церкву стосуються аж 1681 р. [68, 141].

По-друге, на кінець XVI – початок XVII ст. в історії острозького костьолю відбуваються кардинальні зміни: зі старого дерев’яного він перетворюється на мурований. Пробощ В. Вітковський, розповідаючи про свого попередника В. Бежановського, окрім іншого, побіжно відзначив, що, рятуючись від нападів православних міщан, останній змушений був ховатися на горищі “костьолю старого” [95, 103]. Разом із тим, на перших сторінках своєї праці той же священик у розділі “Jakoby dawno i przez kogo kościół w Ostrogu stanął” відзначає, що “було тих багато, і ще є, котрі нам’ятають костюл дерев’яний, дуже малий і дуже старий (! – Авт.), перед теперішнім мурованим: але хто збудував той дерев’яний старий, і за якої оказії, нічого про те немає, крім листа і рукопису неавтентичного з Метрики Литовської, за короля першого Зигмунта поруськи писаного [95, 1] (далі йдуть відомості про фундацію католицької церкви Божої Матері та історія про домініканів)”. Відтак, можна думати, що на 1582 р. – час прибуття до Острога В. Бежановського (якщо вірити повідомленню Актів (хроніки) острозького парафіяльного костьолю) в місті ще був старий дерев’яний костюл, а на 1616 р. – вже мурований. В. Вітковський вказував, що

В. Бежановський був похований 1616 р. у склепику під великим вівтарем, де його тлінки знаходилися й на час написання початку Актів, тобто на бл. 1620 р. [95, 106]. Отже, йшлося про новий костьол.

Третя річ. Малоймовірною видається обставина, що мурованим костьол став до 1608 р., тобто, до часу смерті кн. К.-В. Острозького. Відтак, можна здогадуватися, що храм було по-новому зведено у 1608 – 1616 рр. Акти (хроніка) острозького парафіяльного костьолу під 1619 р. у розділі “*Śmierć Kaspra Dazynta*” зазначають: “*Помер того року П. Каспер Дазинт муляр, котрий костьол острозький на кошти пожертвувань мурував*” [95, 145; 1, 61].

З огляду на вищесказане можна ствердити, що будівля костьолу не була переробленою з колишньої Пречистенської церкви, оскільки і вона, й костьол існували синхронно, принаймні до початку XVII ст. Разом із цим, ймовірно, протягом часу будівництва нового мурованого костьола поряд продовжував ще певний час функціонувати старий дерев’яний (не виключено, що будівля старого храму навіть ще стояла на перших порах функціонування нового костьола, оскільки вище вже йшлося про те, що В. Бежановський начебто ховався на горищі старого храму – може, аби заплутати переслідувачів?). Це, звісно, припущення. Нарешті, зазначення імені зодчого – *Каспер Дазинт* – та джерела ресурсів будівництва – *на пожертвування* – значною мірою нівелює упередження щодо “православно-го” походження будівлі католицького парафіяльного костьолу.

Спочатку будівля костьолу, вочевидь, була однонавною і становила орієнтований по осі “схід – захід” прямокутник апсидою на схід. Як відзначає О. Годованюк, “*всі давні костьоли Волині були орієнтовані*”, тобто апсидою звернені на схід”: цей момент (а саме він стояв серед головних аргументів, висловлюваних православними діячами у XIX ст. на користь “православного” минулого цього храму [50, 710-717]) католицької традиції на українських землях неодноразово порушувався [29, 81]. У другій половині 20-х років XVII ст. було вирішено добудувати до костьолу справа каплицю, про що домовлено з майстром, муляром Станіславом Зимном [101, 168]. Фінансувала будівництво А.-А. Ходкевич. Кількома роками раніше неподалік костьолу було збудовано плебанію “*зі всіма світлицями, коморами, двома льохами*” та священницький будинок: про це Акти згадують під 1621 р. [95, 179-180], а про саму плебанію говорить також інвентар ординацької частини міста від того ж року [45, 125].

Першого невідомого на ім'я настоятеля острозького костьола зустрічаємо в “Акті введення у володіння Острозькою волостю Беати та Гальшки Острозьких 1542 р.”: тут згадується “*pleban ostroski*”, котрий тримав половину с. Лючина неподалік Острога [64, 19], в той час як іншу половину тримав священник Параскево-П'ятницької острозької церкви Гринь, про що йшлося вище.

Черговим острозьким пробошем був Войцех Бежановський (бл. 1536 – 1616). Більшість відомостей про нього походить з Актів (хроніки) острозького парафіяльного костюлу. Як повідомляє джерело, він у 1582 р. зустрівся в Кракові з К.-В. Острозьким, котрий запросив його до Острога [14, 143]. В Актах згадуються “*брат*” та “*братова*” Бежановського, а в акті розподілу володінь Острозьких між Олександром та Янушем Костянтиновичами від 1603 р. по вулиці Луцькій називається “*Станіслав брат ксьондза*” [64, 75]. Можливо, згаданий Станіслав і був братом В. Бежановського.

Після смерті у 1616 р. плебана В. Бежановського острозька католицька парафія протягом певного періоду не мала сталого священника, в результаті чого підупала так, що, як зазначається в Актах, біднішої від неї не було в усій дієцезії [95, 126]. Певний час богослужіння в костюлі проводили отці бернардини. Згодом Костянтин і Януш Олександровичі Острозькі запропонували зайняти вакантне місце пробоща рівненському священнику Войцеху Вітковському (? – 1623). Пропозиція наштовхнулася на незгоду Я. К. Острозького. Останній передав парафію кс. Бранвицькому.

Стурбоване становищем острозького костюлу духовенство у 1619 р. в Олиці на синоді постановило просити рівненського плебана В. Вітковського взяти острозьку парафію під свою опіку. Як свідчать Акти, священник погодився. Незабаром він отримав презентацію, а згодом й інвеституру [101, 164-165; 95, 126-128, 129-131, 136-137]. Покращення становища парафії стало основним завданням новоприбулого плебана. Окрім іншого, ксьондз запровадив фінансову звітність острозького духовенства, зайнявся питанням повернення костюльної маєтності – с. Лючина, провів судовий процес з острозьким старостою Станіславом Закжевським про віддання забраних ним костюльних грошей та коштовностей, збудував для католицької школи два нових навчальних приміщення, найвірогідніше розпочав написання Актів (хроніки) острозького парафіяльного костюлу. Помер у 1623 р. під час поїздки до Львова [101, 165-167; 95, 202; 15, 148-154].

У 1615 р. Костянтин Олександрович дозволив костьолові рубати у своєму лісі дерева; з речей, що залишилися після смерті дорогобузького владики Луки Сербина, князь Костянтин віддав для Острозького костьолу шматки лазурного атласу, з котрих пізніше було зроблено капу та орнат [17, 32]; а князь Януш Олександрович у своєму тестаменті записав для цього храму “на вічні часи” с. Мощаницю в Острозькій волості [117, 116], замість якої, щоправда, після поділу маєтків кн. Острозьких у 1621 р. костьолові було фінансовано 600 злотих з острозької аренди, 200 з яких повинні були віддати острозькі євреї-орендарі [17, 32].

Після смерті В. Вітковського острозьким костьолом певний час керував кс. Матеуш Сікорський, після чого місце пробоща обійняв ярославський кустош, заславський декан, луцький офіціал і канонік кс. Миколай-Олександр Рамульт (? – 1654?) [101, 166-167; 113, 99; 64, 381; 97, 213]. Вочевидь, костьол з початку 20-х рр. почав користуватися значною протекцією А.-А. Ходкевич, яка 25 жовтня 1624 р. підтвердила свою прихильність до нього шляхом надання фундаційного листа [95, 216-222; 101, 167-168]. Того ж таки 1624 р. було запроваджено так звані “Звичаї”, згідно з якими регламентувалися різноманітні податки на користь храму: навіть побіжне ознайомлення з їх переліком свідчить про серйозне піднесення костьола у середині 20-х років XVII ст. [92, 203-205] Поряд із тим, що плебанія тримала 53 дими у с. Лючині [7, 32] (22 листопада 1624 р. ксьондз отримав посесію на другу частину с. Лючина [98, 115]), кс. Рамультові А.-А. Ходкевич віддала у тримання ще й 52 дими у селі Юськівцях, котре, своєю чергою, раніше знаходилося у триманні замкової Богоявленської церкви, а після смерті ксьондза перейшло у відання замкового уряду [64, 381-382]. За цього пробоща було здійснено добудову правого крила костьола, про що говорилося вище. Тестаментом М.-О. Рамульт заповів свою бібліотеку острозьким єзуїтам [101, 167]. Очевидно, був острозьким пробощем до часу смерті, яка, вірогідно, наступила в 1654 р. [113, 99]

При Острозькому парафіяльному костьолі існувало релігійно-суспільне товариство “Братство св. Анни”. Саме товариство було засноване 1578 р. львівським арцибіскупом Я. Д. Соліковським при костьолі Св. Анни у Варшаві. Братства, які з’явилися в Польщі наприкінці XVI ст., мали на меті боронити католицьке вчення перед аріанами й протестантами, боротися з суспільними недоліками, зокрема пияцтвом [99, 625-626]. У 1622 р. як старші в ньому

згадуються Анна, дружина Адама Мархоцького, та Давид Шуберт [92, 194, 197].

Латинська школа. При острозькому парафіяльному костьолі в першій половині XVII ст. функціонувала школа. Про її минуле на сьогодні відомо досить мало. В Актах (хроніці) острозького парафіяльного костьолу в розділі "*Odmiana w rządzie kościelnym*" під 1617 р. читаємо: "*Першого серпня від'їхали отці бернардини... Від'їзд ченців дався взнаки, бо й богослужіння не могло так чинно й статечно в костьолі відбуватися, і П. Бакалавр Валентинус Заклікович, котрий за наполяганням [za instancją] ченців у будинок костьольний на цвинтарі зі школи Руської перебрався, аби там при стінах костьольних (досл. węglach kościelnych) не лише наук і цнот с[вятих], але й богослужіння діток шкільних навчати, знову до школи Руської перебрався, недоглядом своїм і лайдакуватим [lada iakiem] своїм життям через молодих людей [przez młodzieńce] будинок той (котрий йому для навчання дітей [nauk dzecinnych] відведено) вночі вогнем запаливши: за котрої okazji liberis жив (у школі або Академії тій Руській), так як був привчився (можливо, при [ній?] вчився) [tak iako się był przyuczył] (можливо, przy [niej?] uczył)" [95, 118-119; 106, 45-46].*

В іншому місці цього ж джерела, під 1620 р., у розділі "*Budynek szkoły Ostrogskiej przy kościele Ostrojskim*" знаходимо такі відомості: "*Ксьондз Плебан Острозький [В. Вітковський – Т.В.], оскільки застав непорядок [nieład] великий Школи Латинської, котра на той час ще при Академії Руській під Керівництвом [Regimentem] ректора Руського знаходилася, маючи дуже недбайливих наставників [niepilne praesertory], так що ні оздоби в костьолі Латинським з тієї Школи не будучи у змозі мати, ні жодного [у ієдного] Помічника [Ministransa] до відправлення С[вятої] Меси не міг мати. Більше того [A co wieszczą], молодь Шкільна поганих безсоромних звичаїв через недогляд і недбалість Шкільну [dla niedozoru у próżnowania Szkolnego] повна була. Запобігаючи тому, Кс. Плебан, і відновлення [naprawu] порядку Шкільного бажаючи, збудував два приміщення [dwie izbie] для Школи Латинської при костьолі острозьким..." [95, 153-154; 48, 37-39].*

Традиційно з цих повідомлень виводиться проста теза: після пожежі латинська школа певний час функціонувала при Острозькій академії. Проте з поданих вище повідомлень неважко виснувати ще принаймні кілька гіпотетичних сценаріїв перебігу історії названої школи. Можна припустити, що до 1617 р. останньої або

взагалі не було, або вона існувала, але на час прибуття до Острога бернардинів не мала викладача. Щоправда, постає запитання: “Чому В. Заклікович, бакалавр, який, не виключено, навчався у православної острозької академії, “перебрався” до прикостольної школи та ще й “за наполягання [za instantiā] ченців”? Отці ж бернардини, як видається, без особливих клопотів (принаймні, про це не обмовляється) запросили (чи примусили?) до католицької школи викладача зі схизматицької академії. Якщо міркувати, що бакалавр був католиком, то що ж він робив у православної академії? Висловлені тези спонукають думати або про деяку зміну “клімату” в слов’яно-греко-латинському закладі, що менш імовірно, або про якісь нові “візії” католицьких власників Острога. Додатково про це свідчить і той факт, що латинська школа, як зазначалося вище, певний час знаходилася під керівництвом руського ректора: для періоду розквіту академії, принаймні до 1608 р., окрема католицька школа взагалі є річчю малоімовірною, а під керівництвом руського ректора й поготів!

Разом із тим, можна також міркувати, що протягом певного часу і, ймовірно, до кінця 1616 – початку 1617 рр. латинська школа, в якій на той час, можливо, вже викладав бакалавр В. Заклікович, також можливо, вже функціонувала при Острозькій академії. Після смерті 14 серпня 1616 р. кс. В. Бежановського до Острога, певно наприкінці 1616 р., прибувають заславські бернардини. Відтак, аби учні названої школи могли навчатися й основ католицького богослужіння, а “не лише наук і цнот с[вятих]”, ченці наполягають (“za instantiā zakonnica”), щоб згаданий вище бакалавр перебрався у ближчий до костьола будинок і там навчав дітей, що й відбулося.

Бернардини перебували при костьолі до 1 серпня 1617 р. Вочевидь, або незадовго до, або щойно по-їхньому відбутті з міста в будинку прикостольної школи з вини молодих людей (можливо, учнів або слуг) та через недогляд В. Закліковича виникла пожежа. Ймовірно, що будиночок або згорів, або був сильно ушкоджений. Невдовзі бакалавр знову повертається до академії. Відтак, можна зробити перший висновок-припущення: латинська школа як така з’явилася після 1608 р. у зв’язку з волею католицьких власників Острога – Я. К. Острозького і/або князів Олександровичів – Костянтина та Януша, певно, як альтернатива православної школі.

Найпростішим варіантом було створити прикостольну школу на основі “ресурсів” академічного латинського відділу (як його називає І. Мицько), й не виключено, що так і сталося. Щоправда,

близьке сусідство з православною школою нічого позитивного для учнів латинської школи не обіцяло. З огляду на це новоприбулі бернардини й наполягли, аби В. Заклікович перебрався ближче до костьола. Після пожежі від 1617 до 1619-1620 рр. учні латинської школи, певно, навчалися при академії. Про це В. Вітковський і зазначив, говорячи, що школа: “*на той час ще при Академії Руській під Керівництвом ректора Руського знаходилася*”.

Свої пасажі з історії латинської школи згаданий ксьондз писав, вочевидь, ретроспективно, тому й говорив: “*на той час*”. Приїхав він до Острога у 1619 р., і на той час “ще” латинська школа знаходилася при академії. Частка “ще” в цьому випадку має двояке значення: 1) ще, тобто від 1617 й до 1619 рр.; 2) ще, тобто (якщо наші міркування є вірогідними) взагалі, а саме *від часу її виникнення* і, принаймні, до 1619-1620 рр. Думається, що вірогіднішою є друга версія, про що нижче. Відтак, другий висновок-припущення: *перебування латинської школи “на той час ще* (виділення наше. – Т.В.) *при Академії Руській під Керівництвом ректора Руського” було не виявом лояльності та добросусідства її ректорату щодо латинської школи, а повідомленням, що остання все ще, не дивлячись на намагання бернардинів, не відділилася й не стала самостійною одиницею в повному значенні цього слова, а продовжувала до побудови окремого приміщення перебувати у складі академії як структурний підрозділ.*

Посереднім доказом цього є повідомлення ревізії володінь О. Острозького перед їх поділом між його дочками від 1620 р., котре гласить: “*Там же Академія, школи* (виділення наше. – Т.В.) *і друкарня, і інші будівлі колегіацькі* (виділення наше. – Т.В.), *польські і руські...*” [44, 122]. Вираз “*і інші будівлі колегіацькі*” натякає на те, що ревізори, розуміючи академію як колегію, перелічували належні до неї будівлі, що знаходилися у пригородку. Ймовірно, наведену цитату потрібно розуміти наступним чином: “*Там же Академія (сукупне значення, бо навряд чи академія і школи були окремими структурами. – Т.В.): школи і друкарня, і інші будівлі колегіацькі, польські і руські...*”.

Починаючи від кінця, бачимо, що говориться про будівлі “*польські і руські*”, а також, що важливо, йдеться про “*школи*” (у множині). Це дозволяє думати, що школи (православна академічна та новоутворена латинська) розцінювалися упорядниками ревізії як структурні одиниці академії, оскільки їхні будівлі, як розуміємо, підпали під визначення “*колегіацькі*”.

Нагадаємо знову, що близьке сусідство з православною школою нічого позитивного для учнів латинської школи не обіцяло: “*молось Шкільна поганих безсоромних (що мав на увазі хроніст – невідомо. – Т.В.) звичайв через недогляд і недбалість Шкільну повна була*”. Відтак, плебан В. Вітковський береться за будівництво для школи нових приміщень. Вочевидь, тут ідеться про окремих будинок (“*Budynek szkoły Ostrogskiej*”) з двома кімнатами (“*dwie izbie*”). Щоправда, ми натрапляємо на деякі, як видається, часові неузгодження: основне повідомлення про будівництво цих приміщень у джерелі продатоване 1620 р., тоді як певні витрати, пов’язані, як можемо розуміти, з будівництвом латинської школи, подаються в розділі про видатки у 1619 р. В останньому, зокрема, говориться: “*Теслям від побиття [od robicia] школи флоренів 6. За деревину до комина флорен 1 грошів 7 1/2. Від майстрування комина далось флорен 1. За печі у школі і кімнаті бакалаврській флоренів 5. За пруті і за залізо до склепіння печей грошів 24*” [95, 189]. Зрештою, чи приміщення школи були збудовані у 1619, чи у 1620 рр. – не так принципово. Важливо, що вона вже мала власний будинок.

Примітно, що в інвентарі ординацької частини Острога від 1621 р. називається вже “*Szkoła ruska spolna*” [64, 296], а не “школи”, як це було в 1620 р. Відтак, думається, що латинська школа дійсно відділилася від академії і стала окремою інституцією, хоча, на жаль, у відомих нам описах міста вона як окремий заклад не фігурує.

Певно, таке повернення справи не особливо влаштувало ректорат академії, і мабуть, щоб запобігти подальшому “росту” латинської школи, він, аби уникнути конкуренції, можливо, забороняв її бакалаврам викладати латинською та грецькою мовами. Вірогідно, у відповідь на такі можливі заборони з’являється лист А.-А. Ходкевич “*До бакалаврів руських острозьких*”, у яких княгиня спочатку говорить нібито про волю свого діда К.-В. Острозького, “*котрий, бажаючи мати, аби розвиваючись [roskrzewiając się] наука у школі Римській так мовою Латинською, як і Грецькою, переешкоди жодної од Руської школи не мала [przeszkody żadney od Ruskiej szkoły niemiała], на що й певну суму призначив*”. Своєю чергою, й вона сама побажала, “*аби школа Римська в науці своїй жодної переешкоди від школи Руської не мала [aby szkoła Rzymska w nauce swej żadney przeszkody od szkoły Ruskiej niemiała], а якби щось таке за правдивою відомістю трапилося, і ми про те почули, тоді та сума тій школі (певно, Руській. – Т.В.) призначена, пропасті має [a gdzie by się co takowego za doswiadczeniem pewnym*

pokazało, a usza naszych doniesło, tedy ta summa tey szkole naznaczona przepadać ma] [41, 68].

Можливо, десь у цей самий час з’являється ще один лист Анни-Алоїзи – із заборорою руським бакалаврам викладати по-польськи й по-латинськи, а лише по-руськи. Примітно, що він згадується серед документів (привілеїв, надань тощо) острозького костельу [92, 210]: таку заборону для руських бакалаврів разом з іншими заходами можна кваліфікувати щодо академії, за словами І. Мицька, як намагання “звести її до рівня прицерковної школи” [61, 66], в той час як для прикостельної **латинської школи** згаданий документ мав виняткове значення, оскільки вкупі зі згаданим вище листом “До бакалаврів руських острозьких” піднімав її до **вищого відносно академії становища**.

Для латинської школи не вистачало лише легального грошового забезпечення, яке не забарилось. Чинячи 25 жовтня 1624 р. фундацію острозькому парафіяльному костельові, А.-А. Ходкевич, між іншим, зазначила: “*I це це докладаю, аби для вправління діток у побожності християнській і науках визволених (! – Т.В.), не відступаючи волі святої пам’яті князя Костянтина на Острозі Воєводи Київського, діда мого, з фундації на Суражі, учиненої на школу Грецьку і Латинську [szkołę Greczką y Łacińską. Тут слово “школа” вжито в однині, певно, потрібно розуміти “грецько-латинська”, а не як два окремі заклади. – Т.В.], за дозволом усіх дідичів яснowelьможних князів Острозьких, дозволяю, аби на школу костельну католицьку половина тієї фундації, тобто сто вісімдесят злотих, приходило, з чого ксьондз плебан острозький Бакалавра старанного [pilnego] повинен буде утримувати [chować], котрий від дітей своїх іншої плати [salarium] брати не повинен*” [95, 220].

У такий спосіб латинській школі перейшла частина фундації, котра свого часу призначалася на православний шпиталь та острозьку слов’яно-греко-латинську академію. В Актах (хроніці) острозького парафіяльного костельу в переліку острозьких католицьких парафіян від 1622 р. зустрічаються кілька згадок про школярів, певно цієї ж таки латинської школи: “*Андрій Зитониця син у школі*”, “*Христов син їх у школі*” та “*Григорій сирота до школи дано*” [92, 196, 201]. Крім того, відомо, що за “Звичаями”, впровадженими у 1624 р. острозьким плебаном М.-О. Рамультом, євреї повинні були давати бакалаврові на Різдво і на Пасху по 1 талерові [92, 205]. На жаль, зовнішній вигляд школи, нюанси викладання та її подальша доля поки що невідомі.

Костьол св. І. Лойоли та Ф. Ксаверія при колегіумі єзуїтів.

Створення в провінційному Острозі будівлі, яка за своїми просторовими вимірами у XVII ст. серед єзуїтських споруд усієї Речі Посполитої не мала рівних, а в наступному столітті була лише на четвертому місці після Віленської академії та будівель у Познані та Полоцьку, мало важливе значення. Насамперед, очевидно, йшлося про протиставлення величного католицького єзуїтського центру ще існуючій на той час православної слов'яно-греко-латинській академії. Крім того, колегіум, вірогідно, мав стати опорним пунктом поширення католицизму та потужним осередком католицького єзуїтського шкільництва на східних теренах Речі Посполитої. Важливою компонентою єзуїтського комплексу став костьол св. І. Лойоли та Ф. Ксаверія.

У липні 1624 р. А.-А. Ходкевич до луцьких гродських книг було внесено фундаційні документи. В них зазначалося, що для будівництва колегіуму відводилася площа викуплених за 4840 флоренів плаців. Територія майбутньої забудови окреслювалася таким чином: *“плац в тому ж місті Острозі на костьол і колегіум між вулицею названою Згнилою та Звягельською або Водною, почавши від наріжної у ринку кам'яниці учтивого Валентина аж до дому Пацянової на вулиці Згнилій, а на вулиці Водній почавши від кам'яниці того ж учтивого Валентина аж до дому невірного Маєра Жида, а від дому того Маєра Жида йдучи прямо над міським каналом аж до порожнього плацу названого Рогульчинського”*. Крім того, відомо, що окреслена територія обмежувалася з тильної сторони та з півночі поперечними вулицями, а також, що для звільнення місця під майбутню забудову було викуплено і знесено сім єврейських, найбільш імовірно – дерев'яних, будинків [111, 306; 55, 343-345; 19, 239]. Відповідно до сучасного вуличного розпланування Острога терен, відведений під забудову, можна приблизно окреслити вулицями Татарською, Козацькою, Монастирською та Мануїльського.

Площа під будівництво, суто з технічного погляду, була не зовсім вдалою, але з огляду на відносну густоту тогочасної забудови міста, вочевидь, вибирати не дуже було з чого. Північний схід міста характеризувався низинністю, що призводило до частого затоплення території водою.

На утримання колегіуму і єзуїтських священників Анна-Алоїза записала двір, фільварок і с. Княгинин, села Мартинівщину, Білоберег, Заруддя, Острів і В'їзд, Спасів з фільварком та низку інших

сіл у Княгининському ключі. Крім того, для огороду при колегіумі фундаторка дарувала єзуїтам плац в Острозі над ставом, між Новим містом і пасікою, що звалася “Наливайківською”. Зміцнюючи фундацію острозьких єзуїтів, княгиня зробила ще кілька записів у 1626 та 1627 рр. [101, 187] Згодом, у 1630 р. до цієї фундації було додано сс. Мощаниця, Могиляни, Волосківці та ін. [101, 187; 55, 344-345; 100, 482]

В історіографії острозького єзуїтського комплексу в останні роки прийнято вважати, що автором першого плану споруди був італійський архітектор Себастьян Браун [111, 306]. Проте П. Ричков на основі порівняльного аналізу одного з нереалізованих надісланих із Риму планів острозького колегіуму та плану для спорудження костюлу у французькому місті Шомон прийшов до обережного припущення, що автором первісного проекту міг бути генеральний архітектор ордену єзуїтів Криштоф Грінбергер [75, 222].

С. Браун у 1626 р. розпочав перші будівельні роботи. Княгиня воліла, аби новозбудований костюл було названо ім'ям св. Ігнатія Лойоли та св. Франциска Ксаверія [77, 91; 86, 130]. Крім того, вона постановила, щоб під спорудою знаходилися поховальні крипти, або ж “долішній” костюл в ім'я св. єпископа Станіслава. Будівництво долішнього костюлу тривало чотири роки. Довжина його й ширина становили відповідно 80 і 46 ліктів (48 і 27,6 м) висота – 12 ліктів (7,2 м) [111, 307; 76, 141].

Незабаром, однак, новозбудована споруда почала давати тріщини, а вже 21 січня 1630 р. фундаторка написала листа до генерала ордену з проханням прислати до Острога архітектора Джакомо Бріано, котрий був відомий участю в будівництві луцького костюлу [75, 222]. Вивчивши ситуацію, Бріано дійшов до висновку, що будівлю можна порятувати. Разом із тим, новоприбулий архітектор проаналізував та розкритикував проекти, за якими велося будівництво. Головною підставою критики були неправильні обміри будівельного майданчика. Бріано провів власні заміри території і заявив, що спроектовані будинки на ньому не помістяться. Більше того, він висловив деякі критичні зауваження стосовно якості вже проведених будівельних робіт [111, 307-308; 13, 412-413].

Визнавши три попередні плани хибними, новоприбулий архітектор створив низку власних проектів. Щоправда, жодний із них не був затверджений. Джакомо Бріано через постійні непорозуміння з княгинею попросив про відкликання його до Італії [111, 309]. Загалом результат діяльності Джакомо Бріано в Острозі звівся до

того, що він вивчив ситуацію із фундаментом костьолау й визнав за потрібне поглибити його ще на три лікті, зробив зарисовку проєктів будівель і в липні 1631 р. розпочав будівництво колегіуму.

Проектна підстава будівельних робіт залишається невідомою, бо жоден із планів не був затвердженим; ті плани, які збереглися, недатовані, й порядок їх поставання встановити важко. Є. Пашенда вважає, що будівництво, ймовірно, розпочато з північного крила колегіуму [111, 310].

Після виїзду Д. Бріано з Острога протягом двох років, як стверджує щойно згаданий дослідник, взагалі не велися ніякі роботи, хоча джерела згадують якогось архітектора Мацея Маїка. На початку 1634 р. до Острога прибув архітектор Бенедикт Моллі. Про нові проєкти будівництва не відомо нічого. Серед початкових робіт було закладення фундаменту цілої будівлі й перекриття підземель. Ці роботи тривали протягом чотирьох років і закінчилися у 1638 р. Протягом наступних років збудовано перший та другий поверхи будівлі, перекрито її дахом. У 1644 р. мали місце малярні роботи, тоді ж зведено тимчасовий костьол, який пізніше мав улитися до будівлі колегіуму, а також закладено фундамент школи. До нового колегіуму езуїти перебралися у 1645 р. [111, 310-311]

Моллі, оглянувши та проаналізувавши майбутню будівлю костьолау, дійшов висновку, що її потрібно зробити нижчою, головню через непропорційність стін власне костьола та долішньої його частини. У тому ж 1645 р. він розпочав монтувати нове склепіння долішньої будови нижче старого склепіння. Крім того, він зміцнив південну стіну та додав подекуди підпори, що гарантувало будівлі надійнішу стійкість порівняно із роботою, виконаною С. Брауном.

У 1646 р. Моллі розібрав старе склепіння і заклав фундамент фасаду, після чого будував стіни, використовуючи каміння та цеглу. Протягом літа стіни піднялися на 6 ліктів над землею [111, 311]. Після від'їзду Бенедикта Моллі в липні 1647 р. роботи при костьолі припинилися, а продовжувалося тільки будівництво школи: зведено стіни аж до даху.

Хоча будівлі й не були повністю завершені, езуїти все ж розгорнули свою діяльність в Острозі досить активно, й невдовзі сюди потягнулася молодь практично з усіх східних теренів Речі Посполитої. Поряд із колегіумом Анна-Алоїза в 1640 р. фундувала в Острозі й так званий колегіум нобіліум, або шляхетський колегіум.

Наступний, 1648 р. в історії Речі Посполитої означився почат-

ком козацько-польського протистояння, яке не обминуло й Острога. 21 серпня 1648 р. козаки опанували місто й піддали нищенню католицькі костьоли й монастирі [60, 6-7]. Ще дужче постраждала будівля наступного року, коли після пожежі в Острозі, учиненої татарами, вона була підпалена русинами [101, 188; 111, 312]. Під час цих подій загинуло кілька єзуїтів [96, 17-20].

У своєму заповіті від 1651 р. А.-А. Ходкевич записала значну суму грошей, які мали бути спрямовані на відбудову колегіуму. На добудову єзуїтського костьола фундаторка також призначила с. Кривин з фільварком Колом'я на Острожчині [94, к.618]. Крім того, княгиня віддала єзуїтам і ті села, де вироблялася цегла, добувалася глина чи випалювалося вапно [101, 190]. Фундаторка сподівалася, що після закінчення воєнних дій з'явиться можливість повернутися до Острога та продовжити будівельно-відбудовчі роботи, чого їй уже, однак, не судилося: вона померла на чужині 27 січня 1654 р. Через три роки помер і архітектор Б. Моллі.

Відбудова комплексу розпочалася лише в 1659 р., але через відсутність досвідченого архітектора робота не могла просуватися належним чином. Чергове пограбування колегіуму наступило в 1660 р., коли Острог знову був зайнятий козаками [101, 191]. Лише 1719 р. будівництво костьола було завершено, а 24 червня 1736 р., через більше ніж сто років після початку будівництва, він розпочав діяти. Збереглася низка зображень будівлі костьола та всього єзуїтського комплексу, датованих ХІХ ст. У 1773 р. відбулося загальне скасування ордену єзуїтів. По тому поєзуїтські будівлі мали ще кілька господарів, після чого були поступово розібрані [19, 245-248]. Загалом же, говорячи про ХVІІІ і ХІХ ст., будівля єзуїтського колегіуму, в тому числі й костьола, безперечно, була однією з найбільших та найдивовижніших споруд острозької міської забудови.

Каплиця при колегіумі нобіліумі. Як зазначає В. Й. Ковалів, у діяльності острозьких єзуїтів в царині шкільництва на особливу увагу заслуговує т. зв. колегіум нобіліум або шляхетський колегіум. Такого типу єзуїтських закладів у тогочасній Речі Посполитій було шість: у Варшаві, Вільно, Львові, Любліні, Познані та Острозі. Колегіум було засновано 1640 р. А.-А. Ходкевич. Передбачалося, що в закладі проживатиме та навчатиметься 20 учнів [105, 46-47]. Як зазначалося, йому було передано фундацію колишнього острозького православного шпиталю, а разом із тим і терен названого закладу опіки.

На другу половину XVIII ст., коли після скасування ордену єзуїтів комплекс колегіуму нобіліуму відходив кармелітанам, храм при цьому навчальному закладі, збудований у формі маленького костьолю, йменувався каплицею [101, 199-200]. Вище вже згадувалося: “Encyklopedia wiedzy o jezuitach...” стверджує, що ректор острозького єзуїтського колегіуму К. Реслер у 1645 р. зруйнував муровану Святотроїцьку церкву, яка знаходилася на дитинці конвікту, будуючи натомість латинську каплицю. Своєю чергою, Л. Рафальський зазначав, що в роки його молодості, у 1 пол. XIX ст., колишня будівля кармелітанського костьолю (перед тим – комплекс католицького конвікту) – це була перебудована православна Святотроїцька церква, збудована К.-В. Острозьким. Відтак, можна думати, що згадана православна церква не була буквально знищена, а лише значною мірою реконструйована. Храм перестав існувати в XIX ст.

Шпиталі католицькі. Один із католицьких шпиталів був заснований в Острозі, вірогідно, у першій половині XVII ст. і знаходився у віданні римо-католицького костьолю. В Актах (хроніці) острозького парафіяльного костьолю під 1620 р. є запис: “Від ремонту шпиталю за деревину флоренів 3. Теслі котрий той шпиталь ремонтував флоренів 6. [...] За гонтові цвяхи для ремонту шпиталю флоренів 3 грошів 25” [95, 190]. Оскільки шпиталь на 1620 р. потребував ремонту, то можна припустити, що збудований він був за певний час до цієї дати. В інвентарі ординацької частини Острога від 1621 р. по вулиці Низькій згадується “шпиталь польський” [64, 299] – ймовірно, той самий заклад опіки, що й у попередньому випадку.

Вулиця Низька на частині Я. К. Острозького знаходилась у передмісті Суха Воля, яке обіймало певний простір між західним оборонним земляним валом та західною частиною міського муру. Вірогідно, ця вулиця знаходилася приблизно на території теперішньої центральної міської площі. Чи мав заклад хоча б мінімальну систему персоналу – невідомо, та й про лікаря чи аптекаря, як це було у православному шпиталі, за браком джерел говорити не можемо.

Згідно з Актами, на 1 січня 1622 р. у шпиталі, який навіть не мав фундації на харчування, знаходилося “12 убогих” [95, 276]. Щоправда, ситуація, вочевидь, значно покращилася після 25 червня 1622 р. За документом, опублікованим В. Атаманенком, цього дня А.-А. Ходкевич “з урожай і прибутків наших [княгині Ходкевич. – Т.В.] острозьких” учинила шпиталеві надання на провізію [6,

6-9]. Невдовзі, 27 жовтня 1623 р. та ж княгиня дала острозькому пробошевці привілей, аби він доглядав шпиталь, та записала на цей заклад 2 000 зл. [92, 208] Можливо, якусь опіку над згаданим католицьким шпиталем здійснював Анджей Кветновіч, котрому в жовтні 1623 р. було дано “*на потреби шпитальні флоренів 8*” [95, 212].

В одному з повідомлень Актів під 1622 р. згадується “*старий шпиталь*” (“*На ремонт шпиталю старого за гонти флорен 1 грошів 22*”) [95, 207]. Малоімовірно, що йдеться про православний шпиталь, бо нелогічно, щоб його ремонт оплачував католицький костюл. Ще менш вірогідно, що малась на увазі ветхість будівлі. Запис про “*старий шпиталь*”, хоча й відноситься до 1622 р., проте був здійснений ретроспективно, певно, у середині травня 1624 р. Відтак, можна припустити, що на той час в Острозі *вже знали* (можливо, йшлося про закладення або вже велося будівництво) про новий єзуїтський шпиталь, за О. Левицьким та С. Кардашевичем – св. Франциска Ксаверія [55, 354; 101, 168, 170]. Примітно, але про польські “*шпиталь старий*” (котрий, як ідеться у джерелі, знаходився за Луцькою брамою) та фундований А.-А. Ходкевич “*шпиталь новий*” згадує у своєму тестаменті від 14 лютого 1625 р., облятованому в луцьких гродських книгах 27 березня того ж року, Юрій Залеський [84, Арк. 471-473].

Беручи до уваги, що (за О. Левицьким) 27 липня 1624 р. Анна-Алоїза внесла до луцьких гродських книг фундації на побудову в Острозі єзуїтських костюла та колегіуму [55, 344], а 25-им жовтня того ж року датується її фундаційний лист острозькому парафіяльному костюлові [95, 216-222], малоімовірним видається, щоб шпиталь св. Франциска Ксаверія був започаткований раніше від часу офіційної фундації єзуїтського костюла та колегіуму. Таким чином, можна гадати, що згаданий шпиталь на другу половину 1624 – початок 1625 рр. або ще будувався, або щойно був збудований. Разом із тим, відсутність у наданні від 25 червня 1622 р. уточнення “старий шпиталь” чи “новий шпиталь” дозволяє думати, що тут ідеться про давніший католицький парафіяльний заклад опіки, названий згодом “*старим*”.

С. Кардашевич згадує про документ, виданий в Острозі 15 лютого 1625 р. та облятований у Луцьку 23 червня 1691 р., згідно з яким щорічний прибуток з острозької папірні А.-А. Ходкевич записувала навічно острозькому шпиталеві [101, 168]. Ця ж княгиня, за тим же дослідником, у своєму тестаменті, спорядженому 20 червня 1651 р., записувала шпиталеві св. Франциска Ксаверія

2 000 польських злотих та щорічний дохід від папірні й деякі прибутки з острозького фільварку [101, 170].

Правдоподібно, що обидва документи, про котрі йдеться у С. Кардашевича, стосуються одного й того ж шпиталю – св. Франциска Ксаверія. Бачимо, що його будівництво, або, щонайменше, закладення відбулося раніше від фундаційного забезпечення, вчиненого, за С. Кардашевичем, 15 лютого 1625 р. (звісно, якщо не було ще ранішого), про що опосередковано свідчить також згаданий тестамент Ю. Залеського.

О. Мацюк у своїй статті, присвяченій острозькій папірні, посилаючись на В. Будку, стверджував, що прибуток від папірні шпиталю св. Франциска становив 50 злотих (перший дослідник стверджував також, що ще в 1620 та 1625 рр. А.-А. Ходкевич відписала папірню шпиталю). Стосовно 1620 р. думка видається малоймовірною, бо частина Острога відійшла княгині тільки після поділу в 1621 р. [59, 38; 25, 73-74].

Відомо щонайменше два джерела, де згадується сума прибутку від острозької папірні для шпиталю. Насамперед, це недатований інвентар частини Острога володіння А.-А. Ходкевич, у якому подано ситуацію до початку війни Б. Хмельницького 1648-1657 рр. Джерело зазначає, що папірня давала на рік 50 злотих, які віддавали до шпиталю [94, к.615]. По суті, цю ж інформацію повторює пізніша ревізія тієї ж частини міста від 1654 р., говорячи: *“Папірня у старому місті з котрої бувало злотих 50, котрий прибуток до шпиталю острозького дають”* [64, 368]. Вочевидь, тут йдеться саме про єзуїтський заклад опіки, оскільки зі сказаного вище відомо, що саме йому передавався прибуток від цього острозького підприємства. Місцезнаходження шпиталю св. Франциска Ксаверія, а також доля обох згаданих острозьких католицьких шпиталів – невідома.

Єврейські синагоги

Точний час появи євреїв у місті та на Острожчині – невідомий. Одна з епітафій на поховальній плиті на єврейському кладовищі в Острозі датувалася 1444 р. [87, 110] У XVI – XVII ст. Острог був одним із найбільш важливих центрів талмудичного навчання в Литовсько-Польській державі зі славнозвісним єшиботом [58, 48-49]. Серед острозьких рабинів чи не найвідомішим був Шмуель Еліезер бен Єгуда Едельс (1563 – 1632), рабин у 1615 – 1632 рр. Саме з його ім'ям пов'язується будівництво протягом 1620-х –

початку 1630-х в місті, ймовірно, львівським цеховим майстром Джакомо Мадленою (можливо, йому ж належить і будівництво Львівської Передміської синагоги – близької до Острозької за композицією та авторською манерою) Великої синагоги, руїни котрої збереглися до нашого часу [118; порів.: 88, 155-159; 52]. Щоправда, існує думка, що синагога ця з’явилася раніше – ще у XV ст. [101, 117; 89, 148-149] чи у XVI ст. [65].

У розглядуваний період це була прямокутна будівля з високим бароковим аттиком і двома фронтонами. Основна частина являла собою квадратний висотою у два поверхи молитовний зал, склепіння якого підтримувалось чотирма октагональними стовпами, внаслідок чого утворювалось дев’ять однакових ніш. Молитовний зал мав 12 вікон – три на кожній стіні. Три вікна на західній стіні з’єднували зал з жіночим відділенням, який розміщувався на другому поверсі над вестибюлем [118; порів. 89, 148-149]. Пізніше споруда зазнала конструктивних змін [118].

Як зазначає Є. Котляр: *“Починаючи з перших зафіксованих синагог XVI ст., темпи і масштаби будівництва залежали від демографічної динаміки громад, політико-правової основи й соціальних факторів, визначальними з яких були законодавчі обмеження влади й ініціативність єврейських благодійників: Бродських, Бурасів, Розенберга, Гланзера, Маршуе та ін.”* [51].

Історики Острога, торкаючись єврейської проблематики другої половини XVI – першої половини XVII ст., чи не на загал згадують про одну лише синагогу Маршуе на вулиці Старожидівській [68, 138; 101, 117]. Але ж вона, вочевидь, не була першою, ні тим більше єдиною! Ще до початку 1620-х років акт поділу маєностей К.-В. Острозького між його синами Янушем та Олександром від 1603 р. згадує про дві синагоги (“жидівські школи”): одну на частині Олександра по вулиці Новожидівській [64, 80], та одну на частині Януша – по вулиці Старожидівській [64, 76; див. 16, 31]. Обидві “школи” було дозволено відвідувати євреям з обох частин міста.

Збудована згодом велика синагога Маршуе знаходилася після поділу 1603 р. на “частині Олександра”, а відтак не по вулиці Старожидівській, а по Новожидівській у східному кварталі міста. Вулиця закінчувалася брамою Заріцькою або Жидівською, вона ж, ймовірно, Вельбівненська, котрою виїжджали на Заріччя в напрямку сучасного Нетішина [16, 31].

Ймовірно, що давніша синагога на частині Олександра або була перебудована в синагогу Маршуе, або остання постала на місті по-

передньої. Що стосується локалізації зборового будинку на частині Януша, тобто, на вулиці Старожидівській, то, співставивши деякі пізніші відомості, можна гадати, що він знаходився приблизно по сучасному пр-ту Незалежності на території неподалік будівництва нового корпусу НаУОА – певний план Острога кінця XVIII – початку XIX ст. уміщує тут одну із синагог [62; 16, 31]. Щоправда, ані зовнішній вигляд цих синагог, за винятком Маршуе, ані їх доля – невідомі. Єврейська громада в Острозі мала свою друкарню, у якій свого часу було навіть видруковано “Танах” [88, 157].

Острозький єшибот. Вище вже зазначалося про те, що Острог був одним із найбільш важливих центрів талмудичної освіти в Литовсько-Польській державі. Термін “єшибот” означає засідання, збори чи нараду учнів під головуванням “старшого” (вченого-рабина). Крім учнівської молоді, заняття в єшиботі відвідували вчені євреї як з місцевої, так і з інших общин, котрі бажали поглибити свою освіту [58, 48]. Як зазначає М. Манько, в Острозі єшибот – вища талмудична школа – існувала при Великій синагозі упродовж XVI – XVIII ст. [58, 48] З першою датою, вочевидь, можна згодитися, якщо прийняти думку, що Велика синагога з’явилася у XVI ст. чи раніше; якщо ж її побудову таки відносити до 20-30-х рр. XVII ст., то можна припустити, що єшибот існував, певно, при котрійсь із попередніх міських синагог.

Першим добре знаним рабином на початку XVI ст. був Калоніус Габеркастен. Серед острозьких рабинів були Шломо бен Йегіель Лурія (1510 – 1573), рабин у 1550 – 1568 рр., автор коментаря до Талмуда; Еліезер бен Сімха Коген з Тульчина (пом. 1612); Сімсон бен Ісаак Боч (?) (пом. 1636); Йішайаху га-Леві Горовітц (1565 – 1630), рабин у 1602 – 1604 рр.; згаданий Шмуель Еліезер бен Йегуда Едельс, автор коментарів до Талмуда; Давид бен Шмуель га-Леві Сегал (1556 – 1667), рабин у 1642 – 1649 рр. [118; 58, 48-49; 110]

В акті поділу від 1603 р. на частині Януша Костянтиновича по вул. Старожидівській двічі згадується “*Robi Srael*” – можливо, це були різні особи, або одному й тому ж рабинові належало два будинки [64, 76]. Поряд із цим згадуються “*Skolnik*” та “*Stara Skolniczka*” [Там само]. Своєю чергою, в тому ж джерелі по вулиці Новожидівській на частині князя Олександра називаються “*Rebe Chaim*” та “*Woith Jowia albo Potura*” – можливо, котрийсь зі старших у громаді. У 1621 р. на ординацькій частині Острога по вулиці Великій Жидівській іменується “*Rebi Mier Ickowicz*”, а також зга-

дується “*dom kantorowski co dzieci uczą*” та “*dom zborowy – w nim szkolnik*” і “*Kantor Szkolny*” [64, 297].

Розмірене життя острозьких євреїв порушило українсько-польське протистояння під проводом Б. Хмельницького, в результаті чого, за Натаном Ганновером, у 1648 р. загинуло шістсот представників острозької громади, а міську синагогу обернено на конюшню [27, 109]; на початку ж 1649 р. – близько 300 осіб [27, 122].

Шпиталі єврейські. Існували, ймовірно, вже в XVI ст. або й раніше. В акті розподілу володінь Острозьких між Олександром та Янушем Костянтиновичами в 1603 р. в Острозі на частині Олександра називається “*spital zydowski*” [64, 81]. Напевно, він знаходився в межах згаданого вище єврейського кварталу у східній частині Острога. Своєю чергою, інвентар ординацької частини Острозької волості від 1621 р. на Великій Жидівській вулиці в Острозі згадує про “*szpital zborowy*” [64, 297]. Оскільки йдеться про споруди на різних частинах міста, то, вочевидь, маються на увазі різні об’єкти.

Вірогідно, Велика Жидівська (певно, вона ж Старожидівська) вулиця на ординацькій частині розпочиналася від комплексу Святотроїцької церкви та шпиталю і йшла попри паркан пригородка у північно-західному напрямку аж по міський мур – приблизно від сучасного перетину вул. Островського та пр-ту Незалежності уздовж пр-ту Незалежності, можливо, децю лівіше від нього. Про точнішу локалізацію шпиталю, на жаль, говорити немає змоги [див. 20, 92-93].

В означений період у джерелах згадуються лікар Ребімуха (у 1603) [64, 76], лікар Симха (у 1603) [Там само], Мельхіор Гепнер, лікар (у 1621-1622, пом. у 1633(?)) [95, 189, 191, 240; 92, 198], Сомоіл лікар (1621) [64, 297; 20, 93].

Культові споруди інших визнань

Мусульманська мечеть. Час появи та зникнення невідомий. Знаходилася по вулиці Татарській на Зарванському передмісті та належала осілим в Острозі татарам, котрі з’явилися тут унаслідок перемоги К. І. Острозького під Вишнівцем та взяття ним останніх у полон [107, 18, 26, 185]. Можливо, до того часу варто відносити й початки цього храму в Острозі. У 1565 р. році папський нунцій Ф. Руджієрі в реляції зазначав: “... У місті, названому *Острог*, є татарська мечеть для татар, поселень яких немало на Волині” [114, 161; 43, 34]. Про мечеть розповідає і С. Пекалід у своєму

творі “Про Острозьку війну під П’яткою проти низових” [67, кн. II]. В акті поділу володінь К.-В. Острозького між його синами у 1603 р. на Зарванському передмісті згадується татарська мечеть та “*Wolka pop*”, можливо, священнослужитель цієї мечеті [64, 77]. Про мечеть по Татарській вулиці говориться також при описі Острога в інвентарі ординацької частини міста та Острозької волості від 1621 р. [64, 300; 91, 3]

За С. Кардашевичем, польський король М. Вишневецький привілеєм від 9 листопада 1669 р. підтвердив острозькому муллі й іншим острозьким татарам певні шляхетські права [101, 120-122]. Ймовірно, мечеть припинила своє існування у 20-х – другій половині XVII ст., бо інвентар ординацької частини Острога від 1708 р. про неї вже не згадує. Думається, що це могло статися у зв’язку з утвердженням в Острозі єзуїтів – близьке сусідство з мечеттю їх, вочевидь, не приваблювало. Зовнішній вигляд споруди – невідомий.

Протестантські громади. В Острозі у розглядуваний період існувала кальвіністська школа [104, 253], яка, очевидно, утримувалася більшою чи меншою протестантською громадою. У 1622 р., у переліку католицьких парафіян на Загородді згадується острозький староста Хометовський та зазначається, що він був кальвіністом [92, 200]. Про зовнішній вигляд та місцезнаходження будівлі школи/громади жодних відомостей не маємо.

Я. Тазбір зазначає, що під патронатом К.-В. Острозького на переломі XVI – XVII ст. постали аріанські громади в Острозі, Острополі та Старокостянтинові [116, 99; порів. 31, 627]. А. Коссовський також вказував, що громада в Острозі була заснована ще за життя К.-В. Острозького, а в 1617 і 1618 рр. Шмальц, “*раківський міністер*”, відбув її візитацію [104, 253].

Автор свідомий того, що не всі аспекти, які стосуються вивчення острозьких храмів XVI – середини XVII ст. та пов’язаних із ними інституцій, знайшли своє висвітлення у цій розвідці. Подальше дослідження цієї проблеми, виявлення нових джерел, безперечно, розширить відомості з цього напрямку історичного минулого міста Острога.

Джерела та література

1. Александрович В. Мистецьке середовище Острога епохи академії (1570-і – 1630-і рр.) // Острозька давнина: [Дослідження і матеріали] / В. Александрович. – Львів, 1995. – Т. I.

2. Архив Юго-Западной России. – К., 1859. – Ч. 1. – Т. 1.
3. Архив Юго-Западной России. – К., 1871. – Ч. 1. – Т. 4.
4. Архив Юго-Западной России. – К., 1883. – Ч. 1. – Т. 6.
5. Атаманенко В. Джерела вивчення фундаційної діяльності князів Острозьких / В. Атаманенко // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2003–2004. – Т. 2–3.
6. Атаманенко В. Масткове забезпечення церкви на Волині в 2-й полов. XVI – 1-й полов. XVII ст. / В. Атаманенко // Релігія і церква в історії Волині. [Зб. наук. праць під ред. В. Собчука]. – Кременець, 2007.
7. Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. / О. Баранович. – К., 1930.
8. Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець / О. Бевзо. – К., 1971.
9. Бондарчук Я. Собор Богоявленський / Я. Бондарчук // Острозька академія XVI – XVII ст.: Енциклопедичне видання. – Острог, 1997.
10. Бондарчук Я. Церква Миколаївська / Я. Бондарчук // Острозька академія XVI – XVII ст.: Енциклопедичне видання. – Острог, 1997.
11. Бондарчук Я. Церква Параскево-П'ятницька / Я. Бондарчук // Острозька академія XVI – XVII ст.: Енциклопедичне видання. – Острог, 1997.
12. Бондарчук Я. Церква Успенська / Я. Бондарчук // Острозька академія XVI – XVII ст.: енциклопедичне видання. – Острог, 1997.
13. Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України / В. Вечерський. – К., 2002.
14. Вихованець Т. Войцех Бежановський (друга пол. XVI ст. – 1616) / Т. Вихованець // Острозькі просвітники XVI – XX ст. – Острог, 2000.
15. Вихованець Т. Войцех Вітковський (р.н. невід. – 1623) / Т. Вихованець // Острозькі просвітники XVI – XX ст. – Острог, 2000.
16. Вихованець Т. Інвентар Острога та частини Острожчини від 1708 року як джерело з історичної топографії міста / Т. Вихованець // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2003–2004. – Т. 2–3.
17. Вихованець Т. Костянтин і Януш Олександровичі Острозькі / Т. Вихованець // *Studia historica res gestas Ostrogoiae illustrantia*. – Острог, 2001. – Vol. 2. – Острог, 2001.
18. Вихованець Т. Миколаївська церква в Острозі: аспекти історії / Т. Вихованець // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2007. – Вип. 2.
19. Вихованець Т. Острозький єзуїтський колегіум: плануально-архітектурний аспект / Т. Вихованець // Наукові записки. Серія "Історичні науки". – Острог, 2004. – Вип. 4.
20. Вихованець Т. Острозькі шпитали 2 пол. XVI – XVIII ст. / Т. Вихованець // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в м. Острозі і на Волині. – Острог, 2006. – Вип. I.
21. Вихованець Т. Параскево-П'ятницька церква в Острозі / Т. Ви-

хованець // Кобудь. Костянтинів. Старокостянтинів. Історія, археологія, культура, архітектура. Науковий збірник “Велика Волинь”. – Т. 34. [М-ли Всеукраїнської наук.-практ. конф., присвяченої 800-літтю міста, 10-11 березня 2006 року]. – Старокостянтинів, 2006.

22. Вихованець Т. План прицерковних земель Острозької Параскево-П'ятиницької церкви від 1840 р. (з фондів Державного історико-культурного заповідника м. Острога) / Т. Вихованець // Записки Наукового товариства ім. О. Оглоблина. Праці молодих науковців та аспірантів. – Острог, 2007. – Вип. IV.

23. Вихованець Т. Пречистенська церква в Острозі: храм-загадка? / Т. Вихованець // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2008. – Вип. 3 (в друці).

24. Войтович Л. Родина князів Острозьких / Л. Войтович // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1996. – Т. ССXXXI.

25. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / [Підг. І. Ворончук]. – К.; Старокостянтинів, 2001.

26. Габіт М. Наукові дослідження в Острозі / М. Габіт // Волинь. – 1943. – № 11.

27. Ганновер Н. Пучина бездонная / Н. Ганновер // Еврейские хроники XVII столетия: эпоха “хмельничины”. – М., 1997.

28. Годованюк Е. Два храма XV в. на Волини / Е. Годованюк // Архитектурное наследие. – 1979. – № 27.

29. Годованюк О. Костьоли Волині / О. Годованюк // Теорія та історія архітектури і містобудування. – К., 1998. – Вип. III.

30. Годованюк О. Пам'ятки будівельної діяльності князів Острозьких в Острозі / О. Годованюк // Острозька давнина: дослідження і матеріали / [Відп. ред. І. Мицько]. – Львів, 1995. – Т. I.

31. Грушевський М. Історія України-Руси: у 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1995. – Т. 6.

32. Девятисотлетие православия на Волини: 992-1892. – Житомир, 1892. – Ч. I.

33. Державний архів Рівненської області. – Ф. 22. – Оп. 4. – Спр. 49.

34. Державний архів Рівненської області. – Ф. 545. – Оп. 1. – Спр. 512.

35. Державний історико-культурний заповідник м. Острога. – Відділ фондів (далі – ДІКЗ). – КН 11681 / III Д 6056.

36. ДІКЗ. – КН 12590 / III-Д 6705.

37. ДІКЗ. – КН 12593 / III-Д 6708.

38. ДІКЗ. -КН 1269 (1-2) / III-2096 (1-2).

39. ДІКЗ. -КН 1270 (1-2) / III-2090 (1-2).

40. ДІКЗ. -КН 1271 (1-3) / III-2045 (1-3).

41. “До бакалаврів руських острозьких” (фотокопія) [у:] Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576 – 1636). – К., 1990.

42. Заповіт княжни Гальшки Острозької. 1579 р., березня 16 / [Під-

гот. Л. Демченко] // Острозька давнина: дослідження і матеріали / [Відп. ред. І. Мицько]. – Львів, 1995. – Т. I.

43. Заяць А. Економічний розвиток Острога в XVI – першій половині XVII ст. / А. Заяць // Острозька давнина: дослідження і матеріали / [Відп. ред. І. Мицько]. – Львів, 1995. – Т. I.

44. Інвентар частини замку в Острозі 1620 р. / [Підг. М. Боянівська] // Острозька давнина: дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Т. I.

45. Інвентарі дворів та замочків Острожчини 1621 р. / [Підг. І. Ворончук] // Острозька давнина: дослідження і матеріали / [Відп. ред. І. Мицько]. – Львів, 1995. – Т. I.

46. Ковальський Н. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник / Н. Ковальский // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1975. – Вып. 2.

47. Ковальський Н. Острожский инвентарь 1654 г. / Н. Ковальский // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI – XX вв. – Днепропетровск, 1990.

48. Ковальський М. До історії латинської школи в Острозі. "Budynek Szkoły Ostrojskiej przy Kościele Ostrojskim (1620)" / [Підг. М. Ковальський] // Wołanie z Wołynia=Воляння з Волині. – 1996. – № 9.

49. Ковальський М. Етюди з історії Острога: Нариси / М. Ковальський. – Острог, 1998.

50. Копия рапорта Его Преосвященству, Преосвященнейшему Модесту, Епископу Волынскому и Житомирскому, Священно-Архимандриту Почаевской Лавры и разных орденов кавалеру. Милостивейшему Архипастырю и Отцу. Благочинного Острожского городского округа, Протоиерея Игнатия Зилинтикевича // Волынские епархиальные ведомости. – 1891. – № 36.

51. Котляр Є. Синагоги України другої половини XVI – початку XX століть як історико-культурний феномен / Є. Котляр / Автореф. дис.... канд. мистецтвознавства. – Харків, 2001.

52. Кравцов С. Синагоги Західної України / С. Кравцов // <http://1alex.5u.com/sing/> (8/01/2009 р.)

53. Кулаковський П. Епізод з історії клієнтури князів Острозьких / П. Кулаковський // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2003–2004. – Т. 2–3.

54. Кулаковський П. Князь Януш Острозький і поунійна релігійна боротьба / П. Кулаковський // Осягнення історії: Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999.

55. Левицкий О. Анна-Алоиза, княжна Острожская / О. Левицкий // Киевская старина. – 1883. – Т. VII.

56. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів. – Ф. Радзими́нських. – 181/VI, 4. – Ч.1 а.

57. Максимович М. Письма о князьях Острожских (к графине А.Д. Блудовой) / М. Максимович // М. Максимович. Собрание сочинений. – К., 1876. – Т. I.

58. Манько М. Єшибот в Острозі / М. Манько // Острозька академія XVI – XVII ст.: Енциклопедичне видання. – Острог, 1997.

59. Мацюк О. Острозька папірня кінця XVI – початку XVII ст. / О. Мацюк // Острозька давнина: дослідження і матеріали / [Відп. ред. І. Мицько]. – Львів, 1995. – Т. I.

60. о. Мицик Ю. Острог в роки Національно-визвольної війни українського народу 1648 – 1658 рр. / о. Ю. Мицик // *Studia historica res gestas Ostrogliae*. – Острог, 2001. – Vol. 1.

61. Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576 – 1636) / Мицько І. – К., 1990.

62. Наукова бібліотека ЛНУ ім. І. Франка. – Відділ рідкісної, рукописної та стародрукованої книги ім. Ф.П. Максименка. – Спр. 1721. IV. – Арк. 20: Мапа Острога. (Фотовідбитка з: Російський державний військово-історичний архів. – Ф. ВУА. – Спр. 21277.

63. Новицкий И. Острожский Богоявленский собор / И. Новицкий // Воскресное чтение. – 1929. – № 30. – 28 июля.

64. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / [Упор. В. Атаманенко]. – К.; Острог; Нью-Йорк, 2004.

65. Острог [в:] Электронная Еврейская энциклопедия. Ассоциация по изучению еврейских общин, Иерусалим // <http://www.eleven.co.il/print.php?id=13106> (5/01/2009 р.).

66. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР / [Гл. ред. Н.Л. Жариков]. – К., 1985. – Т. 3.

67. Пекалід С. Про Острозьку війну під П'яткою проти низових / С. Пекалід // Українська поезія XVI ст. – К., 1987.

68. Перлштейн А. Описание города Острога / А. Перлштейн // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1847. – № 4. – Год третий.

69. Підтвердження від короля Стефана Баторія фундації київського воєводи, маршалка Волинської землі князя Костянтина Острозького шпиталеві в Острозі (14 лютого 1585 р. у Варшаві). 1585 р., лютий 25. Варшава / [Підгот. М. Боянівська] // Острозька давнина: дослідження і матеріали / [Відп. ред. І. Мицько]. – Львів, 1995. – Т. I.

70. Податкові реєстри сплати королівщини з міст Острога (1576) і Дубна (1586) / [Підгот. Т. Гирич] // Матеріали до історії Острозької академії (1576 – 1636): Біобібліографічний довідник. – К., 1990.

71. Рафальский Л. Свято-Троицкий храм, бывший в г. Остроге, на Волини / Л. Рафальский // Волинские епархиальные ведомости. – 1883. – № 23; № 24.

72. Ревізія частини замку та міста Острога (фрагмент) 1690 р. / [Підг. М. Боянівська] // Острозька давнина: дослідження і матеріали / [Відп. ред. І. Мицько]. – Львів, 1995. – Т. I.

73. Ревізія частини Острозького замку 1654 р. / [Підг. М. Ковальський] // Острозька давнина: дослідження і матеріали / [Відп. ред. І. Мицько]. – Львів, 1995. – Т. I.

74. Ричков П. Луц В. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких / П. Ричков. – К., 2002.

75. Ричков П. Острозька спадщина архітектора Джакомо Бріано / П. Ричков // Матеріали VII – IX науково-краєзнавчих конференцій “Остріг на порозі 900-річчя”, 1996-1998 роки. – Остріг, 2000.

76. Ричков П. Початковий етап проектування та будівництва єзуїтського монастиря в Острозі / П. Ричков // Матеріали IV науково-краєзнавчої конференції “Остріг на порозі 900-річчя”. – Острог, 1993.

77. Ричков П. Дорогами южной Ровенщины / П. Ричков. – М., 1989.

78. Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Н. Теодорович. – Почаев, 1889. – Т. II.

79. Тесленко І. Акт поділу володінь між кнг. Беатою з Костельця і кж. Гальшкою Острозькою 1542 року як джерело з соціально-економічної історії Острозької волості / І. Тесленко // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий збірник наукових праць. Архів і Особа. – К., 2001. – Вип. 3.

80. Тесленко І. Інкорпорація підострозьких володінь Луцької єпископії до Острозької волості в останній чверті XVI ст. / І. Тесленко // Релігія і церква в історії Волині. [Зб. наук. праць під ред. В. Собчука]. – Кременець, 2007.

81. Тесленко І. Острозька волость у 1565 – 1608 роках: формування території, структура землеволодінь та механізм управління / І. Тесленко. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006.

82. Тесленко І. Сторінки історії Східної Острожчини (державці села Колом'є у XVI ст.) / І. Тесленко // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2003–2004. – Т. 2–3.

83. Ульяновський В. Відоме і невідоме з біографії та діяльності князя К. І. Острозького / В. Ульяновський // Острозька давнина: дослідження і матеріали / [Відп. ред. І. Мицько]. – Львів, 1995. – Т. I.

84. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – ф. 25. – оп. 1. – спр. 142. – арк. 471-473 (документ виявлений І. Тесленком).

85. Центральний Державний історичний архів України у м. Києві. – ф. 25. – оп. 1. – спр. 84. – арк. 249 зв. (документ виявлений І. Тесленком).

86. Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст / Т. Шевченко. – Львів, 2005.

87. Шпізель Р. Острожському єврейському кладбищу исполнилось 550 лет / Р. Шпізель // “Штетл” як феномен єврейської історії: Зб. наук. праць. М-ли конф. 30 серпня – 3 вересня 1998 р. – К., 1999.

88. Шпізель Р. Самуель Едельс (Маршуе) (1555 – 1632) / Р. Шпізель

// Острозькі просвітники XVI – XX ст. – Острог, 2000.

89. Шпізель Р. Синагога (Велика) острозька / Р. Шпізель // Острозька академія XVI – XVII ст.: енциклопедичне видання. – Острог, 1997.

90. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна / Н. Яковенко. – К., 2008.

91. Якубович М. Из истории ислама в Украине: Острог / М. Якубович // Каліма. – 2007. – № 2. – Червень.

92. Akta kościoła farnego Ostrogskiego od 1622 r. / [Wyd. J. Hoffman] // Rocznik Wołyński. – Równe, 1934. – Т. III.

93. Archiwum Główne Akt Dawnych. – Archiwum Radziwiłłów. – Dział XI. – Sygn. 27.

94. Archiwum Główne Akt Dawnych. – Zbiór Branickich z Suchej. – Sygn. 323/409.

95. Archiwum Państwowe w Krakowie. – Archiwum Sanguszków. – Sygn. 1031.

96. Bober A. Sytuacja jezuitów na południowo-wschodnich obszarach Rzeczypospolitej w dobie buntu kozackiego (1648 – 1665) / A. Bober. – Kraków, 1986.

97. Czyżewski F. Wykaz księży proboszczów ostrogskich / F. Czyżewski // Rocznik Wołyński. – Równe, 1934. – Т. III.

98. Długosz J. Podział latyfundiów Ostrogskich w roku 1621 / J. Długosz // Acta universitatis Wratislaviensis: Historia XVI. – Wrocław, 1969. – № 108.

99. Encyklopedia katolicka / [Pod. red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyka, Z. Sułowskiego]. – Lublin, 1995. – Т. I.

100. Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564 – 1995 / [Opr. L. Grzebień, SI]. – Kraków, 1996.

101. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga: Materiały do historii Wołynia / S. Kardaszewicz. – Warszawa; Kraków, 1913.

102. Kempa T. Konstancy Wasyl Ostrogski (ok.1524/1525-1608), wojewoda kijowski, marszałek ziemi wołyńskiej / T. Kempa. – Toruń, 1997.

103. Knapiński W. Sprawa o kościół w Ostrogu na Wołyniu / W. Knapiński. – Biały Dunajec; Ostróg: Wołanie z Wołynia, 2000.

104. Kossowski A. Żarys dziejów protestantyzmu na Wołyniu w XVI – XVII w. / A. Kossowski // Rocznik Wołyński. – Równe, 1934. – Т. III.

105. ks. Kowalów W. J. Szkice z dziejów kościelnych Ostroga i okolicy / ks. W. J. Kowalów. – Biały Dunajec; Ostróg, 2001.

106. Kronika parafii Ostrogskiej. [Rok Pański] 1617. Odmiana w rządzie kościelnym / [Підр. Т. Вихованець] // Wołanie z Wołynia=Воляння з Волині. – 1999. – № 30.

107. Kryczyński S. Tatarzy litewscy / S. Kryczyński // Rocznik tatarski. – Warszawa, 1938. – Т. III.

108. Łuszczkiewicz W. Ruina Bohojawleńskiej cerkwi w zamku Ostrogskim na Wołyniu / W. Łuszczkiewicz // Sprawozdania komisji do

badania historii sztuki w Polsce. – Kraków, 1886. – Т. III. – З. III.

109. Osiadłość miasta Ostroga anno 1708 / [Wyd. J. Nowicki] // Rocznik Wołyński. – Równe, 1938. – Т. VII.

110. Ostrog [in:] The Jewish Encyclopedia // <http://www.jewishencyclopedia.com/pages/№J9J442S.jpg> (а також: NK9K443R.jpg, NL9L444Q.jpg) (5/01/2009 р.).

111. Paszenda J. Budowle jezuickie w Polsce XVI – XVIII w. / J. Paszenda. – Kraków, 2000. – Т. II.

112. Postanowienie na akademię ostrożską / [Підгот. В. Щербак [у:] Мицик Ю. Postanowienie na akademię ostrożską / Ю. Мицик // Острозька давнина: дослідження і матеріали / [Відр. ред. І. Мицько]. – Львів, 1995. – Вип. I.

113. Prokop K. Sylwetky biskupów łuckich / K. Prokop. – Biały Dunajec; Ostróg, 2001.

114. Relacje nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce od r. 1548 – 1690 / [Wyd. E. Rykaczewski]. – Berlin; Poznań, 1864. – Т. 1.

115. Słownik geograficzny Królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich / [Pod red. B. Chlebowskiego i W. Walewskiego]. – Warszawa, 1886. – Т. VII.

116. Tazbir J. Antytrynitaryzm na ziemiach ukraińskich w XVII wieku / J. Tazbir // Z polskich studiów sławistycznych. – Warszawa, 1972.

117. Testament księcia Janusza Pawła Ostrogskiego z 6 sierpnia 1619 r. / [Opr. J. Kus] // Zeszyty muzealne. – Jarosław, 1998. – Т. II.

118. The Great synagogue in Ostrog, Ukraine / Center for Jewish Art, Hebrew University of Jerusalem // <http://cja.huji.ac.il/Architecture/Ostrog/overview.htm> (5/01/2009 р.).

119. Trajdos T. Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiełły (1386 – 1434) / T. Trajdos. – Wrocław, 1983. – Т. 1.

120. Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – Т. XIX.